

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1973, Ч.2 (146)

І. ДЗЮБА: МІЖ СХЕМОЮ І
МОНУМЕНТАЛЬНІСТЮ

О. СТЕФАНОВИЧ: ІЗ ПОЕТИЧНОЇ
СПАДЩИНИ

О. ТАРНАВСЬКИЙ: В ПОШУКУВАННІ
УКРАЇНСЬКОЇ НОВЕЛИ

В. ПОПОВИЧ: ВИСТАВКА М. АНДРІЄНКА
В ПАРИЖІ

А.-Г. ГОРБАЧ: УКРАЇНА МОЇМИ
ОЧИМА

М. ПРОКОП: МЕЖОВИЙ РІК

SUČASNIST - FEBRUAR 1973

8 MUENCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 долар; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ШЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. долара
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.

Книгарням даємо опуст.

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1973, Ч.2. (146)

РІК ВИДАННЯ ТРИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургарт, Богдан Кравців,
Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний,
Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemaess dem Gesetz ueber die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemaess der Verordnung zur Durchfuehrung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft fuer Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 Muenchen 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschaeftsfuehrer und fuer den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebruder Westenhuber
Muenchen 12, Heimeranplatz 4.

I. Czornij

МІЖ СХЕМОЮ І МОНУМЕНТАЛЬНІСТЮ

НОТАТКИ ПРО ПРОЗУ АНДРІЯ ГОЛОВКА

Іван Дзюба

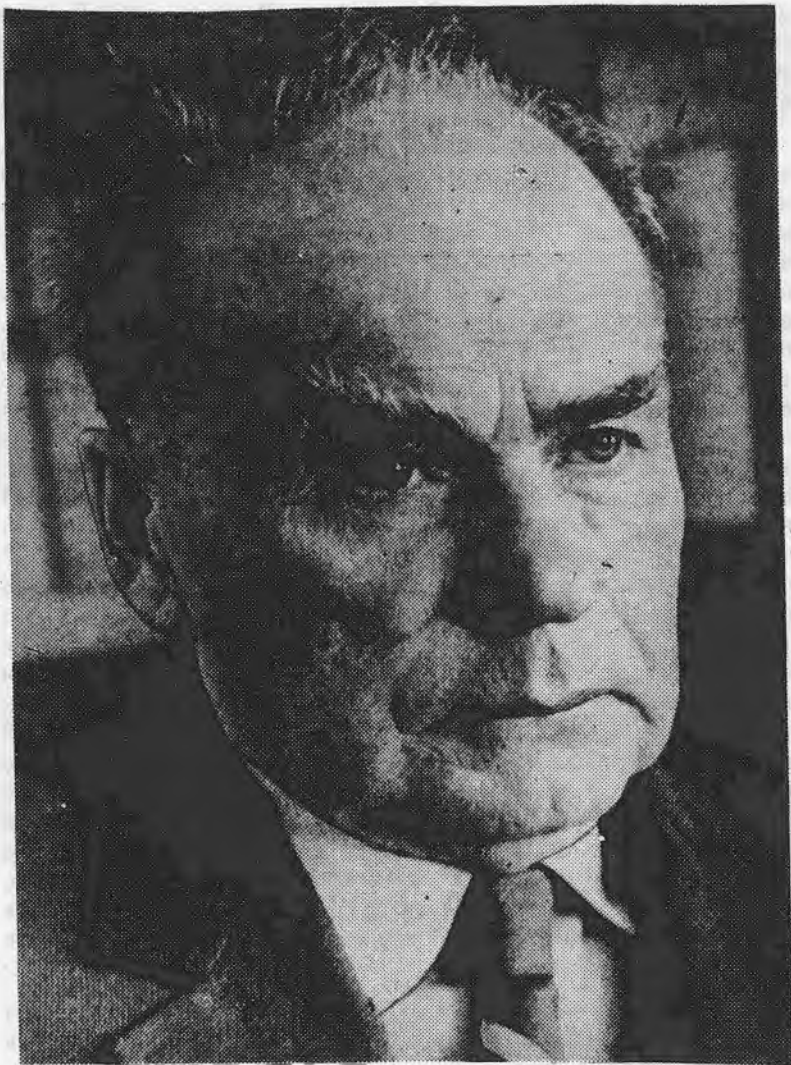
В понеділок 4 грудня 1972 року видатному радянському прозаїкові Андрієві Васильовичові Головкові, авторові романів "Бур'ян" (1927), "Пасинки степу" (1928), "Мати" (1932), "Артем Гармаш" (1-а кн. - 1951, 2-а кн. - 1960) й інших, сповнилося було 75 років життя. З приводу цього ювілею Президія Спілки Письменників України привітала Андрія Васильовича Головка, як основоположника української радянської прози, бажаючи йому доброго здоров'я, натхненної праці у розквіті його таланту і довгих літ життя. Нових творчих звершень побажала йому редакція київської "Літературної України". На другий день - 5 грудня 1972 року Андрія Васильовича Головка не стало. Він помер після тяжкої хвороби, як це стверджено в посмертних повідомленнях партійних і державних установ УРСР. Гостро критикований режимними чинниками і безупину перероблюваний автором роман А. В. Головка "Артем Гармаш" так і залишився, мабуть, незакінченим. Вшановуючи пам'ять Покійного, передруковуємо літературний есей про цей роман репресованого тепер радянського літературознавця і критика Івана Дзюби. Частково був надрукований цей есей у пражівській "Дуклі", но. 5, за 1969 рік й у відписах був поширюваний у другій половині 1960-их років в українському самвидаві. - Редакція.

Дивна доля спіткала Андрія Головка. Потужний і "трудний" письменник, навколо якого в 20-і та 30-ті роки точилося стільки суперечок і який викликав на себе стільки скоординованого вогню пильнуючої догм критики, - тепер ніби відійшов кудись углиб, і побіля нього запанували, в літературному середовищі (про читацьке не говоримо, бо ніхто його в нас по-науковому не вивчає), - мирна тиша і згідливе визнання. Маємо вже не одну ланку "середніх", "молодих" і "наймолодших" прозаїків, які

пройшли (чи вважають, що "пройшли") школу Головка; маємо в академіях та університетах цілий гурт "головкознавців", які вже остаточно визначили місце в історії літератури кожного його колишнього і можливого майбутнього твору; і маємо суворого й невтишного майстра, який, всупереч підступній тліняві канонізації, десь там, за святковими лаштунками літературної кождневности, тяжко працює, мучиться і шукає, б'ється в сумнівах, здобутках і втратах, як і тридцять років тому. Є щось драматичне в тім, як протягом завійних і складних десятиліть письменник зберігав вірність собі, ціною важкої самозміни, і може цей драматизм його сьогоднішнього "мирного" становища не менший, як драматизм колишніх критичних побойовиськ навколо нього. Ходяча літературна гадка вже давно "опреділила" письменника і зняла з нього свою, як завжди приблизну, мірку, але чи "опреділив" він себе сам і чи дійшов своєї міри? Чи сповнив свою міру творчого боріння й незмиримости?

Не нам відповідати на ці питання: хай їх з'ясує сама незупинна творчість письменника, і то не сьогодні ще.

Ми ж спробуємо тут поговорити про інше: якою нам уявляється та постійна внутрішня дума письменника, що веде його від одного твору до другого і не може вичерпатися, не може дійти свого кінцевого підсумку, свого остаточного розв'язання, не може "закрити" свій позов до дійсности. А що така неперехідна дума в Головка є і що саме вона робить його Головком.- про це свідчить рідкісна сталість і цілокупність, "зосередженість" його як художника, його вірність і підвладність одним і тим самим творчим мотивам. Звичайно ж, Головка розвивався й перероджувався, одне втрачав, друге здобував, і внутрішні мотиви його збагачувалися, наростали, варіювалися, міняли тональність, глибшали чи ввігтрувалися, але всі зміни відбувалися довкола одного неперемінного осереддя, вnutí, в горнилі одної неvistигаючої думи. Це - дума про долю й історичні шляхи українського села, сільської бідноти, про шукання нею соціальної справедливости в зламні роки революції, про історичний вибір мас. Цей останній момент - масовости - варто підкреслити, оскільки він з роками набирає все більшої ваги в творчості Головка. І не лише в тому смислі, що соціальні процеси, історичні події, життєві явища, весь перетік дійсности письменник бере все більш масовидно, - а і в тому смислі, що у внутрішніх підходах та оцінках він стає на якусь "масову" точку зору, чимсь "масовим" живляться його художницькі емоції, його художницький дух. Це переймання "масовими" почуваннями, ця масовидність духового чинника може вести до монументального літописання, до народної епопеї, коли, словами Енгельса, герої черпають мотиви до дії не в дріб'язковому приватному кебетуванні, а "в тому історичному потоці, що їх несе", - але водночас це може бути і наслідком простої відмови від синтезу особовости, від індивідуальної духовности й життєвої багатомірности й многосутности; може привести до безособової передачі умовних історіографічних креслень, як це місяцями сталося в "Артемі Гармаші". Але про це пізніше...

АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ГОЛОВКО

(+ 4 грудня 1897 - 5 грудня 1972)

В ранніх творах Головка ота висока приналежність героїв "історичному потокові" зовсім не означала їхньої підпорядкованости, вони не рухалися зовнішніми штурханцями і не були ваньками-ваньками фатальної історичної детермінації, як це часом буває в маленьких романістів, тупо заслужаних у хряскіт "колеса історії",⁴ в тих мертводуких "літописців", чийм пафосом є "аморальне виправдання

факту”, кажучи словами М. Драгоманова. Навпаки, герої Головка говорили історії: “Можу!” Вони палали вогнем самоутвердження і революційного перетворення світу. Революція була для них не сторонньою силою, що ними орудувала, але - вони самі.

Вони почувалися в силі надати їй будь-якого потрібного їм характеру, власна доля і сама історія були в їхніх руках (який розмах волеявлення і який охмеляючий простір для соціально-активних натур, яка романтика масштабів! - адже потаємне джерело всякої потужної романтики у всесвітній масштабності - чи то конструкції, чи то деструкції), - але ... але перше їм треба було зробити фатальний вибір: адже вони стояли на вирішальному роздоріжжі історії, і цей момент - більше б не повернувся, бо історія, як і любов, не прощає невдалих спроб. Щось учувалося трагічного в цій ситуації вибору, як завжди, коли йдеться про долю вітчизни і цілих епох. Герої цей вибір робили, не всі однаковий, не всі однаково швидко - і всі не так швидко і не так позасвідомо, як може здатися на перший погляд (бо, як справедливо писав про ту добу О. І. Білецький, селянинові треба було вистраждати революцію). І напруженість цього вибору, сильніші чи глухіші нотки внутрішнього сперечання чуємо в усіх творах Головка, від “Червоного роману” починаючи (який є не що інше, як розкладене на різні біографічні й мовні партії сперечання, діалог, розправа одного “я” з “я” другим). Надто складне вирувало життя, надто розбіжні перспективи відкривалися, і дуже непросто було рядовому селянинові, як і всій селянській масі, віднайти твердий політичний ґрунт, прийняти остаточне й непомильне рішення: адже століттями його свідомо тримали в політичній і національній темряві, століттями політично й національно розтлівали. І Головка саме там дає широкі й драматичні малюнки історичних процесів, де не вагається окреслити це важке й суперечне, і чим більша вага і сила революційного вибору селян, солдатів, синів трудової України, тим цікавіше вслухатися в аргументацію і контраргументацію, що їх Головка, на відміну від багатьох теперішніх романістів, не боявся перенести з життя в літературу у непослабленому вигляді, не раз відслонюючи тяжке історичне протистояння великих політичних сил.

“...До нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитним околom. Сідав у наш “хахлацький” куток і говорив цілими годинами.

- Сором нам. Сидимо на чужині в той час, як наша ненька-Україна в муках родить нове вільне життя. Більш за двісті літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною!

- А кірпіча нажглі для китайської стени? - хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

- А ви звикли гнітити нас! На, викуси тепер...Хай, хлопці, наша любов до неньки-України буде тим мотузком...

- Що затягнеться на вашей шеє! Недаром же і фамілія твоя - Петля?

Ні, хлопці, — тим мотузком, що зв'язе нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України... Україна - українцям!.. Ох, хлопці! Хіба забули ви, чиї ми діти?

І оповідав він...

...Я слухав, а очима дивився з четвертого поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своєму мовчанні корпуси заводів. На їхні у погрозі піднесені над містом пальці-димарі. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лешата й тиснули в одну скроню XVII сторіччя, а в другу XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно крізь побиті шибки в ніч: "Ревуть-стогнуть"...

Де ж ви, хлопці-запорожці,
Сини слави - волі.

Шарпнувся крик із наболілої невільницької душі:

Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі?

І чулося в крику тому і розпач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів...

Чом не йдете?

- Прийдуть, - думалося мені, - прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими самоцвітами, ні. А в драних сірих шинелях, забруднених сажою блузах, із гвинтівками багнетними в мозолих руках. Прийдемо ми сами до себе й визволимо себе... Але... коли ж?" ("Червоний роман").

Подібних дум багато в Головка. І читаючи їх, згадуєш героїв Юрія Яновського - такий драматизм і біль, така чесність внутрішнього роздуму про історичну долю вітчизни, таке усвідомлення своєї відповідальності за неї і приналежності до неї, таке відчуття рухливості, змінності історичного часу й діпазону історії, таке напружене шукання нової, сьогочасної життєформуючої сили й перебирання на себе історичної місії, - коли жар внутрішнього сумніву перемагається бентежним холодом рішучості, що в неї переростає вічна віра: "Прийдемо ми сами до себе і визволимо себе..."

І вже інша мрія малювала іншу дивну "казку" прийдешности ("Червоний роман"), і інші очі бачили вже іншу радісну ідилію "комуни", - і ця романтика задивлена й залюблена не в минуле, а в майбутнє:

"...Через десять літ яких - не впізнаємо ми степу свого. Себе самих не впізнаємо... Жнива. Якась комуна жне. Хліб буйний, золотий. На гони далекі - жатка за жаткою... Бринить повітря, сонцем залляте. А слідом

комунари молоді - хлопці - дівчата, перевесла тільки - миг, миг... і снопи, снопи слідом.

Копи, копи...

А як сонце сідало - в комуну верталися. Як згряя молодих птахів. Із сміхом, із жартами... (невтомні й радісні)... В саду на столах великих (як те весілля!) - вечеряти. А в небі - зорі... А в саду - солов'ї... А на луках за ставками - тумани стеляться... "Так, як ото в Америці, будемо із яропланів якийсь пісок "лостричеський" сипати на хмари будемо, а дощ - скільки нада тобі. Читав же Петро Йванович у газеті. А ще радіюм хмари зганятимемо, переганятимемо, як ото віщі байбарою - треш... треш!.. Чого коли треба де: дошу - дошу, сонця - сонця... От!.. Вір не вір, а небезпремінно буде, як ото оратори висказували. Не життя, а...(не знаходив слова підхожого, тільки головою хитнув і бриля скинув поривно) - їдріт твою наліво!" ("Пасинки степу").

І перед цим останнім синтезом політичної мудрости, перед цією сакраментальною формулою меркли й глухли всі зловорожі перестороги: "...В комуні твоїй щастя. Те ж крепацтво - щитай. Прикажчики, управляючі... Бачили ми, жили по-комунічеському. От у казармах, в солдатах"... - світла й радісна віра долала всі сумніви, романтика, задивлена й залюблена в слухняне майбутнє, перемагала романтику, задивлену й залюблену в непокірне і знане (а тому й більше придатне до розшифровки) минуле (наймит знав, чим йому та романтика пахла!); не було нічого неможливого; земний рай здавався близьким, і руки тяглися відчинити браму до нього (а де ж апостоли-ключарі?), і життя готове було влягти до ніг у цілковитій згідності до того, "як ото оратори висказували".

Цей настрої хмільного захвату молодіої революції Андрій Головка передав у своїх творах так бентежно й розповно, як мало хто з українських прозаїків.

Але це - ще далеко не остаточний синтез отої Головківської думи про революцію й українське село; це лише один з моментів історичної драми, фінал якої попереду.

І тут ми підходимо до одного феномену, яким Андрій Головка дуже цікаво виділяється в нашій прозі. Ідеться про той урок соціальної науки, який дійсність дала його героям і з якого кращі, найдорожчі авторові, з цих героїв вийшли політично й життєво зрілішими і ще більш переконаними борцями за нове суспільство, суспільство соціальної справедливости.

Цей соціальний урок лежить у площині відношення ілюзії і реальности, вимріяної ідилії і життєвих неминучостей, односторонности проєкту і плотьської повноти буття, у самому понятті про справедливість і майбутнє, у кризі стихійного волонтаризму, що розраховував на негайне і прописове ошасливлення людства чи принаймні його найбільш обездоленої частини, - одне слово: у невідповідності реального перебігу

революції до тих наївних, приблизних і різнохарактерних уявлень, які склалися про нього в різних прошарків сільської людности, - ця невідповідність, цілком зрозуміла й неминуча, породила, як відомо, нові соціально-господарські проблеми й зумовила впродовж цілого історичного періоду ряд соціальних і державних заходів, а радянській літературі дала не одну нову тему й мотив.

Практика революції й соціалістичного будівництва перекладала мову абстракцій на мову реальності і цією реальністю показувала істину марксистських категорій соціально-економічного аналізу. Як завжди в історії, не поняття накидали зміст дійсності, а дійсність давала свій зміст поняттям. Це стосувалося і понять про соціальну справедливість, ту соціальну справедливість, що про неї віками мріяла сільська біднота, ту соціальну справедливість, напружене шукання якої надавало реалізові Головка особливого "жорстокого" мужицького характеру (і жорстокість уроку відповідала жорстокості вибору).

"Що таке "справедливий розподіл"? - писав Карл Маркс у "Критиці Готської програми".

Хіба буржуа не твердять, що сучасний розподіл "справедливий"? І хіба він не є і насправді єдино "справедливим" розподілом на базі сучасного способу виробництва? Хіба економічні відношення регулюються правовими поняттями, а не навпаки, хіба не виникають правові відношення з економічних?" (К. Маркс, Критика Готської програми, М., Госполитиздат, 1945, стор.10).

Про ці Марксівські положення В. І. Ленін говорив: "...Маркс поклав край поглядів на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни по волі начальства (або, все-одно, по волі суспільства і уряду)..."

Це роз'яснення цілком відповідало відомому положенню Енгельса про марність усяких спроб рецептувати історію, оскільки "історія - процес ірраціональний", на нього складаються "мільйони воль", і результат виходить завжди такий, "якого ніхто не сподівався і ніхто не хотів".

Звичайно ж, стихійний і емоційний революціонер тих часів, що вірив у магічну силу "ідрит твою наліво", був заведений далеко від цих понять наукового соціалізму і не швидко їх сприймав, нелегко відмовлявся від своїх часом химерних уявлень про рожеве майбутнє. З його благодушними ілюзіями партії довелося вести жорстоку боротьбу.

Отож і в мріях та уявленнях головківських героїв про майбутнє - багато соціальної наївності та ілюзій. І якщо конкретні життєві, економічні позви сільського люду викликають наше природне співчуття, то деякі абстрактні прожекти більш теоретичних персонажів часом зроджують і гірку посмішку. Говориться це не в докірні авторові, ні його героям, а як констатація історичного дійсного й історично неминучого

10 феномену; повторюємо: реалізм Головка такого рівня й гатунку, що вже можна полишити площину оцінювання й нашого ставлення до змальованих явищ та виведених фігур, а дивитися на них як на такі, що, в числі інших, дають, з першої руки, матеріал до пізнання історичного процесу в його здобутках і втратах, в його перспективах і обмеженнях.

В цьому смислі рухлива колізія між наміреним і здобутим, між стимулом і результатом є одним із складників внутрішнього пафосу Головка, оскільки він широко бере історичний процес в його суперечностях. Всім його героям історія так чи інакше готувала сюрпризи, і багатьом з них довелося перейти довшу чи коротшу смугу розчарування. І для тих, хто не зневірився й не переродився, приходило усвідомлення потреби нової боротьби. Бо процес побудови нового життя - складний і тривалий, а в нім свої труднощі, помилки й несподівані метаморфози. Адже історія, кажучи відомими словами відомого автора, не Невський проспект. І в житті більше життя, ніж йому запрограмувати можна.

Шукання селянством, селянською біднотою соціальної справедливості не скінчилося, і українська література дістала потрясаючий документ людської совісті і соціальної драми - роман Андрія Головка "Бур'ян". І ось що цікаве й вражає: "Бур'ян" - не останній, не "підсумковий" твір Головка, а так, ніби писаний він уже після "Матері" й "Артема Гармаша", як відповідь на них, - в ньому ніби сконцентровані всі головні внутрішні мотиви творчості Головка, ніби синтезована його думка про село. "Бур'ян" - це ніби якась "господствующая высота" в творчості Головка, якийсь пункт орієнтації. Це "Fata morgana" нової доби (і не випадково є якась аналогія в тому, що обидва твори були відповіддю совісті письменника-громадянина на реальні історичні події - "Вихвостівську трагедію" і трагедію Димівську) - саме в "Бур'яні", мабуть, найбільше виявилася глибока внутрішня спорідненість Головка з Коцюбинським "Ціпов'яз", "Fata Morgana", "Коні не винні", як у самому пафосі думи про селянство, про землю, так і в окремих специфічних мотивах.

Для Коцюбинського дуже характерне своєрідне сполучення мотиву селянського правдошування з мотивом селянської ж незрячості. Улюблений його тип героїв - від Гната ("На віру") та Семена ("Ціпов'яз") до персонажів "Fata morgana" - це ті, яких мучать "кляті питання", які пробуджуються до політичного мислення, з властивим селянинові філософським складом глузду, з його інстинктивним потягом "докопатися" до основи основ; ті, хто не про себе думає і клопочеться, а про людей, про громаду, в певному смислі про людство, про людське лихоліття взагалі (і це дивовижне свідоцтво тої високої людяности, тої здатности до соціальних почуттів та широкого усвідомлення людської відповідальности, що їх уміла цінити в селянинові українська класична література); ті, кого мучать не так фізична тягота й побутові непереливки селянського життя, як тяжкі кривди його моральному поняттю, його

почуттю справедливості й совісти, його душевному "ідеалізмові" (в тому смислі цього слова, як його любили вживати Ромен Роллан, Стефан Цвейг, а у нас Стефаник та Ольга Кобилянська).

У Головка, щоправда, цей мужицький "ідеалізм" дещо втрачений (хіба в чудовому образі Давида Мотузки він симпатично пробивається), клопоти справедливості й совісти перетранспоновані з соціально-філософського пляну (як у фольклорі!) у соціальногосподарський, зате мотив "мужицької темноти" звучить чи не драматичніше, ніж будь-коли в українській літературі (в "Артемі Гармаші" він місцями здається аж надто перетягненим), і оте сокровенне сполучення цього мотиву з мотивом правдошукування, з вічними "клятими питаннями" - залишається і розглиблюється, зазвучавши по-новому.

"Ну, розкажи, сину,- ти на фронтах воював, ти більше світу бачив, що воно з революцією сталося? Де вона, влада радянська, що за неї ви голови клали, щоб, значить, правильна радянська влада, де вона? Во от і в нас сільрада є, і Ленін в сільраді на портреті, а сказати, сину, тобі,- він понизив голос і додав майже пошепки: - погане життя!"

І не сам тільки батько так говорить Давидові Мотузці, ніби викликаючи його на нову боротьбу за правду і справедливість, за відновлення справжнього обличчя революції, радянської влади, бо самі обухівці вже в усьому зневірилися: "Куди скаржитись, як скрізь однаково".

І цей мотив збагачується, обростає ще іншими сучасними "годовківськими".

"Під революцію палили економії, казали, що не буде панів. А воно порозганяли тих - нові понаставали. Це ж і куди Христя пішла на заробітки, Радгос якийсь за хазяїна там, комуніст.

- То, мамо, не хазяїн "радгос", то скорочено, радянське, народне себто.

- Хто ж його, сину, знає".

А ми при цьому згадуємо, що і в інших творах Головка, від "Червоного роману" до "Артема Гармаша", коли ще йшлося про майбутні державні господарства як про перспективу, ця перспектива викликала гостру реакцію і найсуперечливіші ставлення - зловорожі пророцтва куркулів, сумніви й остереження багатьох трударів, віра й надія бідноти і особливо батрацтва - саме їхнє становище диктувало їм цей єдиний для них вихід. А їм, найбездольнішим, Головка завжди віддавав найбільше своєї любові. І в "Бур'яні" по-новому, в новій якості постає ще одна з постійних і головних-чи не найголовніша і найсокровенніша - колізія всієї його творчості: соціальний рахунок бідноти до "господарів". Коли комуніст Давид Мотузка повернувся до рідного села, там зовні все виглядало на типову "соціалістичну" ідилію з усіма новочасними гараздами:

"...Мружить очі Давид і сам не впізнає: чи їхній виселок? Великий сад з отих дерев уже виріс. У саду білі будинки веселі. А де гребля прорвана, де водяний млин,- електростанція. І стовпи потягли драти по висілку, понад будинками, у двір, до загонів, до ферми,- до сельбуду... І по шляхах - на Щербанівку, на Обухівку... На всі боки". Однак за цією показовою картиною ховалася далеко не "благополучна" соціальна дійсність.

Андрій Головка одним із перших у радянській літературі і також з великою силою - без поверхового викривальницького галасу, без мелодраматичного позерства і навіть без "розпеченого пера", яке тоді допускалося, але присутньо, зі спокоем відповідальності і мужнім драматизмом, не в формах критиканства, а в формах самого життя і життєвої правди - показав, як під зовнішніми формами радянської, "соціалістичної" суспільності, господарської перебудови і показних гараздів та ритуальних радостей в Обухівках та Щербанівках тривали старі і народжувалися нові соціальні трагедії селянства, як перероджувалася на місцях революційна в лапках (чи й справді колись революційна) влада і зросталася з "традиційними" експлуаторськими прошарками; соціальну психологію цих переродженців письменник "експонував" добірно, достеменно і опукло, в усій їхній добрезній життєвій повнокровності й закоріненості. Це був подвиг реалізму і разом громадянський подвиг письменника, плід його ідейної зрілості й тверезої прозорливості. Доказ плідності принципу "втручання в життя" радянської літератури. Адже саме в цей час партія готувала свій перший генеральний наступ на переродженців і куркульство, на нові буржуазні непівські елементи.

Великим успіхом А. Головка та всієї української літератури був зразу і одностаينو визнаний образ сільського комуніста Давида Мотузки. У ньому сполучалися і "убіждьонність" героїв раннього Головка ("заражений народ"), і отой народний "ідеалізм", мужицьке правдошукання - тільки в дещо інакшій якості, ніж у клясичній літературі, соціально конкретніше, стисліше і напосідливіше, відповідно до нової життєвої функції; і особиста тверда прямодушність, недоступність користи й природна гарантованість, як у благородного металу, від житейської іржі, напружений холод правдивості, певності й волі, - ті якості, що невід'ємні від особовості Головківського ідеалу, зраджують внутрішні струни, внутрішній "тембр" його духовності і часом пересякають найрізноманітніші компоненти самовиразу, від стилю починаючи.

Багатосторонність, багатовимірність і різномоментність тої соціальної, моральної, житейської колізії, в яку потрапляє Давид Мотузка в Обухівці, глибина і значущість взятої ним на себе місії дуже опукло постає, скажімо, в сцені на млині, яка водночас дає наочне уявлення про круту і певну епічну ліпку Головка, його солону мужицьку правду і життєву натуральність. Давид мимоволі стає свідком "політичної" розмови, яку

ведуть селяни про нього таки. Вони знають, що Давид "партійний", але дивуються з нього: чому він такий не схожий на інших, знаних їм "комуністів" ("тих, що в галіхве"): не лізе в начальство, не розмахує наганом, не криє "в мат", не грабує, не пиячить... І приходять до висновку: "зовсім він не партійний, виходе".

У щоденнім побутуванні, непоказних випробуваннях і наростаючій, хоч часом глухій, невидній боротьбі Давид Мотузка має утвердити поняття про істинного комуніста, відродити віру зневірених, всіма лупами луплених і всіма дурами дурених земляків своїх; "повернути" до Обухівки справжнє радянське самоуправління замість самоуправства горілчано-мордобитних "комуністів" - матюх.

Тут напрошується аналогія (на яку в літературній критиці вже й посилалися) між "Бур'яном" та недавніми серійно-колгоспними романами про відсталий колгосп та молодецького голову, що виводить його в передові (серед цих романів були різні за мірою талантовитості, але ми тут беремо до уваги лише саму їхню концепцію, рівень соціальності.) Якесь зовнішня подібність справді є. Та й тільки. А далі починається принципова розбіжність між літературою, яка досліджує життя і йому підвладна, та белетристикою, що заколисує думку, а якщо чує відповідальність, то лише перед владною схемою. В одному випадку - відмірені плюси і мінуси, в другому - і горе і радощі справжні; в одному - приблизно відмислені й змінітьорені "труднощі" і безвідносно до дійсності їх "подолання", в другому - реальні проблеми й реальне їх з'ясування: в одному дрібні параграфіальні питаннячка поточної господарської кампанійщини, і коли під тими питаннячками "підводиться ризика" - то вже виявлені, в останній інстанції, остаточні соціальні й людські істини і доскочили фінішу вся людська мудрість і правда й усі можливі людські боріння; в другому ж - рушієм корінні життєві інтереси великих людських мас, суттю безжалісне зіткнення цих суперечних інтересів, а результатом самий перманентний процес соціальної перештиховки, перетраючої, перебудови, самий перманентний процес постійного, невгаваючого і нескінченного наближення до кінцевої соціальної істини, до якої перехідні змінні істини стосуються як складові, - чим і є саме життя, сама дійсність у їхньому вічному розвиванні. Отже, живе необмежене життя і обмежуюча, а тому вимертвляюча схема...

Що Головка ніколи не вважав своє шукання (не теоретичне, а художницьке) соціальної та життєвої істини закінченим, вичерпаним, що він усе заново і знову затято "добивався" до неї, - це засвідчується тим, що і в "Матері" і потім в "Артемі Гармаші" він знову і знову віддається владі своїх невідступних мотивів, повертаючись до їхньої передісторії і там шукаючи розгадки пізніших сторичних феноменів. Але тут доводиться мати на увазі, що брутальне втручання іззовні порушило суверенність Головківських шукань та Головківського письма взагалі; через наказову вульгаризаторську критику з її безглуздими (а часом і провокаційними) обвинуваченнями в "націоналізмі" й "біологізмі" щодо роману "Мати", А.

14 Головка, пишучи другу редакцію роману, змушений був відмовитися від багатьох мотивів та проблем, від потужної романтико-історичної символіки, змушений був перекомпоновувати і надто "випрямити" окремі образи, що не могло не привести до значного збіднення концепції та змістовності епопеї (хоч zarazом серед наслідків доробки були і позитивні, що послужили зміцненню реалістичного письма), - інерція цих пересторог захмарювала ще й "Артема Гармаша"...

Головка в "Артемі Гармаші" - і той, що був раніше, в перших оповіданнях та повістях, в "Бур'яні, потім "Матері" - і не той водночас. Збереглися енергія і лаконізм письма; давня сувора дисципліна вислову часом переходить у аскетизм і сухість, а то й інформативність - стилістична тканина дещо збідніла на соковиті барви й лірично-поетичні тони; майже втрачені колись характерні для Головка індивідуальні ритм фрази та синтаксис; поменшало тої "стереоскопічності" й "стереофонічності" і тої вольової експресії в малюванні, котрі наближали ранню прозу Головка до кіновирозності й кінодинаміки; зате зміцніла епічна розважність розповіді й потвердішали колючки мужицької іронії.

Головка тепер не стільки ліпить і виковує, скільки вивчає і описує, але опис буває всякий: переведений з розмахом і умудрений, він може вести до адекватного відтворення життя в його багатосторонності й спокійному потужному протіканні, в достовірності його байдужого до наших емоцій і "видів" вічного розгортання. Така монументальність літописання відчувається в "Артемі Гармаші" найбільше тоді, коли дається епос сільського життя у добу революції. Тут Головків талант великою мірою пересилив ту заданість, яка особливо відчувається у "міських" лініях роману. "Горожанам", партійцям і робітникам у "Артемі Гармаші" бракує живоплоті, кольориту і багатства природи; вони ніби відрегульовані, "узгоджені" з якоюсь собі абстрактною правильністю. Не відчуваєш в них свободи і повноти індивідуальності, тої самодостатності людського "я", що нею так густо відсвічують різнобарвні селянські природи в романі. Якщо Артем у деякій мірі, а Кузнецов, Бондаренко та інші в більшій - мають прикмети безплотності й безособовості тому, що письменникові не в усьому пощастило подолати узвичаєну схему й заданість, то образи їхніх ідейних суперників з числа української дрібнобуржуазної інтелігенції та "революційної демократії" умовні й одновимірні тому, що тут уже автор нерідко свідомо схематизував і конструював шарж, частково відійшовши від свого колишнього підходу: показувати антагоністичні соціально-політичні сили в усій грандіозності їхнього протистояння. Від рівня викриття, негачії залежить і рівень ствердження, сила конструктивності. Тож не дивно, що ідейні суперечки в романі дуже змістовні й цікаві, бо не потребують розгортання всіх ідеологічних та духовних сил. Особливо це помітне тоді, коли заходить мова про історичну долю України та про національні проблеми взагалі. Оскільки всі репрезентанти "української ідеї" в романі негідники або духовні фальшивомонетчики і при тому ж

панського роду, то Артемові й Кузнецову залишається тільки вказувати на цю обставину. Їхня ж власна позиція в національному питанні висловлена в двох-трьох загальних формулах, при чому не конструктивних, а лише відкидних по відношенню до націоналістів. Взагалі треба визнати, що революційні процеси 1917-1918 рр. з своєї національної сторони (адже для України це була не тільки соціальна, але й національна революція) висвітлені в романі досить скупо і тьмяно. Певно, це зокрема і наслідок тих демагогічних закидів та обвинувачень, які висіли над Головком з часу першої редакції "матері" і привели в її другій редакції до послаблення мотивів національно-історичних (так що коли художник СаваДорошенко говорить про необхідність "виховувати в народі почуття своєї національної єдності, одкрити очі на його славне минуле, дати йому пізнати самого себе...", а його опонент Макар Іванович поправляє: "Я не взагалі проти цих тем, я проти такого невірнього їх тлумачення", - то ми в романі знаходимо лише висміювання "невірнього тлумачення", а "взагалі цих тем", у їхньому незауваженому звучанні, - майже не знаходимо).

Отже роман не належить до типу "поліфонічних". Однак сильні елементи поліфонії в ньому є. В ряді важливих, вузлових моментів він виявляє множинність "точок спостереження", підходів і способів оцінки, що в результаті складається на об'ємну й різномірну картину, на багатогранне й неоднозначне, адекватне життю, явище. Одні й ті ж самі події та факти інакше постають в очах більшовика Артема Гармаша, інакше - есера Павла Діденка, інакше шойно прибулого з фронтів війни трудового селянина Григорія Саранчука і т.д. Прийом це, звичайно, не новий, але вічний для реаліста, і в Головка він у ряді випадків застосований плідно й органічно, не як "прийом", а як природне й ніби мимовільне придивляння до життя, як розкладання його "рівнодіючих" на "складові". Таким чином, з одного боку розкривається діапазон можливих людських світопочувань і стосунків до життєвого факту, що зраджує соціальну й чуттєву "варіантність" людини; з другого ж боку, саме життєве явище мовби обростає і "збагачується", розглиблюється цими "варіантами" сприймання, набирає нових значень під людськими очима. Особливо багато з художнього боку дає в романі "око" Григорія Саранчука, бо воно ще незвикле (адже Григорій шойно повернувся на село і все йому тут новина) й незакостеніле на однім якимсь градусі зору, чіпке й помічальне і бачить не стереотипно, бачить те, що бачиться, а не те, що призвичаїлось бачити. Нова, "свіжа" людина має в цьому відношенні - в яскравості й первинності сприймання - неабиякі переваги перед завжди дещо рутинним поглядом людей "обиклих", і не дарма ж письменники так полюбують оті вічні ситуації появи нової людини, приїзду героя на нове місце тощо... Отже таким чином у повістванні все більше наростає нових подробиць і нових помічань, і з "флангів" проточується й завойовує рубежі дослідницьке начало, навіть якщо центр того чи іншого задуму, тої чи іншої сюжетної лінії був зарезервований не для нього. Так усе просторіше й об'ємніше розгортається панорама життя, і вона буде тим

16 "огромнішою", кажучи словом Франка, чим на більшому відтинку братиметься велика "рівнодіюча" життя і чим на більше число "складових сил" вона розтинатиметься художником-аналітиком...

Робота над романом триває, і він тим ближчий буде до величного епосу, чим більше автор прагнучиме до історичної повноти, всеосяжності й об'єктивності, чим більше даватиме собі волі як художникові і звирятиметься на свій міцний талант, чим мужніше відмовлятиметься від схематичних рішень і впертіше виборюватиме рішення монументальні.

...Коли ми кажемо про якісь "постійні величини", постійні інтереси Голоківської творчості, то зовсім не маємо на увазі статичності, однакісності чи собіривності - Головок щоразу "переступав через себе" і тим залишився собою, що заново себе обр'ятав, хоч втрати і здобутки при цьому могли бути нерівноцінними. Але в світі його образів, картин, візій, емоцій, оцінок, експресій є свої константи, є свої визначальні. Найголовнішою з цих константин нам здається - оскільки Головок письменник високої соціальності, і соціальні емоції в нього визначають і пересякають усе інше - цілковита його як художника "приналежність" найбільшим і найбільш обездоленим верствам українського села, наймитам, батрацтву, і то - від якогось інтимного вживання в психіку до послідовної відданості корінним життєвим інтересам, так що Головок ніби навесь світ дивиться і весь світ оцінює з цього одного погляду: чи ця всіма гнана і всього позбавлена людина вийде колись до сонця, матиме колись хоч крихту людського щастя, стане людиною серед людей (бо ж і всі інші не люди соціально й морально, поки вона не має людського буття) - і це питання в нього рівнозначне питанню про можливість соціальної справедливості взагалі, а остаточно й непомилне мірило цієї справедливості - доля найбездолініших (і чого будуть варті всі ваші революції та перебудови, ніби говорить Головок, поки наймит лишатиметься наймитом, а бездоліний бездоліним). Ця константа, цей лейтмотив проходить червоно й ятр'ячо від "Пасинків степу" до "Артема Гармаша", де один з героїв - наймитів гірко скаржиться: "Для всіх революція мати, а для нас - мачуха".

Що дає і чого позбавляє таке ідейно-творче настановлення, яке перейшло в емоційний лад світопочування?

Воно живить невпокоєння і невтишимість, "нескінченність" у дошукуванні соціальної правди, дає необманні й жорстокі критерії для неї, і могло б вести ще і в драматичні глибини людської духовності і витворених людським духом категорій добра і зла, одвічних і мінливих проблем суспільної істини, якби Головок був ще і більш "філософічним" письменником і ті категорії брав не лише в їхній життєвій, а і в "трансцендентальній" якості.

Воно забезпечує категоричність, енергію невідчепності і якусь особливу, сокровенну дошкульність у викриванні експлуататорських класів, власне і особливо - куркульства; забезпечує Головокові достаток

"вогневої потуги" і художницької витривалості у тій затяжній смертельній "облозі", яку він веде проти куркульства (література чи не одна дерзає підняти руку на тріумфаторів історії й актуальні історичні святощі, але зате їй же доводиться добивати поверженців історії і переслідувати привиди минулого, - і це, виходить, не останнє її завдання).

Однак, це ж часом зумовлює в Головка і "необ'ємність", одновимірність у малюванні клясового антагоніста, або клясового чужого чи й просто деклясованого елемента, коли головна, "батрацька", "мужицька" - абсолютна - точка зору художника не доповнена й не відтінена рядом допоміжних, льокальних, відносних, що дають простір вимірам.

Не раз "батрацьке" в Головка має можливість розгорнутися у найлюдяніше і найчистіший вираз уселюдського - як вільне від обтяжливості, деформацій і привідних розрахунків будь-якого майнового стану: наймит "голий" від усього наносного й пристараного, як біблійний апостол, і перед цією облагороджуючою голизою може втратити свою владу гравітаційна сила майнових інтересів, що непомітно й невблаганно відхиляє людську думку зі стежки істини і справедливості на тверді і жваві шляхи переконливо вмотивованих теорій, тобто: тут можна мріяти не тільки про побутово-житейське влаштування, а й про те велике духовне "влаштування", те віднайдення людського місця в світі, над яким завжди билися і завжди думатимуть великі письменники... Але Головка удержує на якомусь "практичнішому" рівні, крім певної недовіри, а може й певної зневаги, до духовних питань,- яка цілком зрозуміла з точки зору справедливих мужицьких інтересів і гіркого мужицького досвіду,- ще й, по-перше, неширокість його виходів з соціального у вселюдське; по-друге, часом надто вже прямолінійне й повне утожсамлення соціального й людського, часом механічне підпорядкування другого першому. Якщо в Коцюбинського (і в усіх великих людинознавців, Коцюбинського тут називаємо тому, що до нього Головка найближчий) людина шукає справедливості не тільки тому, що вона обездолена, а й тому, що вона Л ю д и н а, то в Головка цей останній момент не завжди розвинений. І з усього необчисленого багатства людського ества він - часом це відчуваєш - старається брати те, що коротко ув'язується з виреченням людині соціальним становищем. Людина в нього надто соціально "задана" - і в доброму, і в лихому. Це більшою мірою відчувається в другій редакції "Матері" й "Артемі Гармаші", але меншою мірою - ще в деяких ранніх речах. Звідси вже недалеко було б і до схематизму, якби не та природна біологічна сила "голівківських натур", за яку, певно, і закидали йому "біологізм" (побільше б такого "біологізму", такого крутого замісу людського ества!)

Мабуть, чи не найбільше з усіх українських радянських прозаїків до атмосфери Головківських творів пасує поняття клясового антагонізму. Саме клясовим антагонізмом найвідповідніше буде назвати ті соціальні та емоційні ситуації, які панують у його творах і забезпечують Головкові

жорстоку людяність, глибоку соціальну прозорливість,- виражені у формі солоної мужицької правди і мужицької зневаги до словесного крутіства, до суетних змагань духа і заразом до всього, що не дається перевірити необманним критерієм землі (і вже тут і мудрість - коли йдеться про розпізнавання соціальної та психологічної фальші, і обмеженість - коли йдеться про недовіру й антипатію селян до незнайомих сільському побуту сфер духовности та політики). Однак категорія клясового антагонізму, історично неминуча й плідна, і на сьогодні ще необхідна, домінуюча і ясновидюща, буде неповна й невикінчена і набиратиме містичної фатальности, якщо в неї не входить діяльно і плодотворно поняття про її ж власну обмеженість і відносність перед історією, перед глибокою перспективою вселюдськості, перед абсолютом вселюдського. Клясова точка зору, хоч би яка революційна і вичерпна вона була на свій час, з перспективи історії одностороння й обмежена, і в сучасності тільки тоді жива й творча, коли допускає в саму себе оце поняття про власну недостатність у перспективі, про свою історичну минуність (і для художника, людинознавця, це особливо важливо). Таке наукове марксистське поняття про клясовість, і Енгельс не раз підкреслював, що майбутнє комуністичне суспільство підніметься над обмеженістю клясової моралі та клясових понять (вже сьогодні програма КПРС говорить про загальнонародну державу та загальнонародну мораль) і що суверенність людського мислення здійснюється в довгому ряді несуверенно мислячих поколінь. Художницьке "скоординування" соціального і людського, клясового і вселюдського відчуття перспективи - забезпечує письменникові більший духовний простір і більшу свободу і саморуховість людинознавчих шукань та дослідів.

Щоб цю розмову перевести на "практичніший" лад, знов-таки загадаємо Коцюбинського. Відомо, що свій "Сміх" він вважав не сатиричною, а драматичною річчю, і становище Чубинських не осоружним, а трагічним. В Коцюбинського немає простого штампування людського характеру соціальними обставинами, і істина не локалізується у одному суспільницькому репрезентантові, а лежить десь "роззосереджено" у загальній картині життя. Соціально накладає свою важку і визначальну печать на людське, але не вичерпує його. Перше й друге перебувають у складній взаємодії, а не простій відповідності. Тут безмежне джерело людських драм, зіткнень і борінь. Це дає Коцюбинському величезну людську глибину, прозорливість і безпощадну тверезість, а разом з тим забезпечує людяність і благородство в найдошкульніших викриттях, робить Коцюбинського об'єктивним письменником, і ця об'єктивність не послаблює, а посилює й поглиблює його народність. Ця традиція Коцюбинського ще не досить використана в нашій прозі, але до неї близький Головка в змальованні села, зокрема у викритті куркульства й поміщцтва. Тут він не пересаджує й не відбувається атестаційними компрометаціями, як у інших випадках - коли йдеться про інтелігенцію, скажімо, (українській інтелігенції взагалі не пощастило в українській літературі, як і в житті),але виводить життєві й

повнокровні людські натури в усьому їхньому емоційному й психічному багатстві, з усією їхньою по-своєму логічною і обґрунтованою "правдою", - і ця реальна сила ворожої "правди" тим більший викликає на себе відплатний удар істинної правди "мужичої" - і тим многообразніше й тяжче, монументальніше ця мужича правда випростується і стверджується. В тій мірі, в якій це є в "Артемі Гармаші", - в такій мірі і постільки роман доростає до народної епопеї, духовний колір якої можна б визначити клясичними словами українського поета: "Мужича правда єсть ключоча, а панська на всі боки гнуча". І чим ширший буде "фронт" цієї непозбутньої "мужичої правди", - тим більше вона набиратиме рівня загальнонародного і загальнолюдського абсолюту. Бо невичерпувані й незупинні головківські їдкі селянські кпини з "хлюстів усяких мастей" і з усякого "панського духу", тоді, коли вони породжені не пасивністю невідання, а активністю відання, - переростають у зверхність істинно-людського над викривленнями людського, а якщо їх скупити в своїй уяві з усіх творів Головка, - виливаються в просторий і вільний потік народного духу, духу неприборканого і непідкупного, що забезпечує і надалі міцне духовне здоров'я і непогасаючу соціальну вимогливість і мудрість нашого народу.

...Великий творчий досвід Андрія Головка попри всі можливі його оцінки є одним із найбільш значущих та поучних уроків української прози, і це урок в першу чергу позитивний, а багатьма своїми моментами дуже актуальний.

Тут можна було б говорити і про соціальний активізм головківської прози, який виводив її далеко за межі служачього "відгукування" на поточні кампанії. І про вольовий, динамічний і духовний характер його романтики, - а не словесно-загогулистий і сентиментально-вітійський, який не раз подибуємо в тій патентованій "романтиці", що придумана для побивання життя фразою. І про експресію, ощадність і дисципліну вислову, що так приваблює супроти риторичної гривастости й кривослів'я. І в зв'язку з цим - про сучасність вислову (не кажемо - стилю, бо то вже ширше); адже ця сучасність може йти не обов'язково від вивчення зразків новітньої літератури та переймання їхнім духом або свідомого шукання нових формальних рішень (хоч у раннього Головка є і елементи цього останнього), - а також і "непомітно" відчутливого вживання в духовний "тембр", ритм, емоціональний "етикет" і тонус доби, - звідси тверда і певна побудова фрази, гідна мужська хода, владний тон, суворя експресія, лаконізм, "агресивна" романтика молодого Головка і розважний скепсис, некваплива присутність, монументальна хода Головка зрілого. І про культуру художницького "придивляння" та "прислухання" до людей, про культуру відтворення народного типуажу, що не дасть збитися на приблизне сочінительство, кон'юнктурну "простонародність" чи будь-яку тарапуньковість. Але найцінніше та найповчальніше в ньому, в цьому головківському урокові, - мабуть, те, що можна було б назвати соціальною відповідальністю, соціальною серйозністю і що можна було б

протиставити соціяльній легковажності й спритності; та ще - оте Головківське неприятіє сусти і моди, його, в кращих речах, непідвладність стороннім впливам, похvatним рішенням і банальному духові, всій системі легковажних розрахунків з дійсністю, - його, Головківська, велика задуманість у велику проблему життя. Саме тоді Г слово є Головка, і саме цим його урок повчальний для літературної молоді і для всіх, хто в письменникові шукає не арифметичних відповідей на арифметичні питання, а довірливого провідника у ще один, його і тому лиш знаний світ людських борінь.

ІЗ ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Олекса Стефанович

НА ПРИВІТ

Не стукнув навіть - "очини"!
У двері, з вечора закриті,
А просто клаптиком блакиті
Упав з руки далечини.

Привіт із хвиль!.. І віє ось
У вікна свіжістю озону...
Ні, це повітря з-під Херсону,
А не з Бостону пролилось.

І - Ви. Стрибожичі зо три, -
"Ану вродливицю обвіймо!..."
Синь-золот-прозор - Вам обійми,
І море й сонце і вітри.

Боффало,
5 серпня 1965.

*
* *

Ніч і тиша - на сторожі.
"Ой, не бути в парі!" -
Хтось вродливці зловорожить
І воложить карі.

Але - що це? - серед ночі
Дивний спів рознісся!
Потішати наче хоче,
Котиться з узлісся...

Соловей? У співнім герці
Ті лящать у гаю, -
Цей співак до глибу серця
Співом промовляє!

Запитати? - "Де подівся,
Слова не сказавши?
Виглядай його, надійся -
Чи пішов назавше?"

Ніби голос, як у птиці, -
Мова - не пташина:
"Не дівчата-молодиці, -
З милим - батьківщина.

Він вже там, де його друзі,
Там, де місто Броди."
Гей червоні в тому Бузі
Та важенні води.

Прикипів до кулемета
За отчизну-вроду,
Молоком текучу й медом
Тільки не для роду.

У Петра одно для смерти -
Німота погорди:
І Петрів таких не стерти
Вам ніколи, орди!

Боффало, 19 серпня 1965.

ЧОТИРИ ПРОЄКТИ НА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР

23

СЦЕНКА З 1970-ИХ РОКІВ

Юрій Тарнавський

Дійові особи:

ГОЛОС

Побажано, щоб він був жіночий і щоб передавався через гучномовець. Він повинен завжди говорити однаково. Він повинен говорити дуже професійно й майже весело.

МИСТЕЦЬ

Він одягнений у костюм. Він одягнений трохи заелегантно.

ДЕХТО З ГЛЯДАЧІВ

Завіса піднесена або її цілком немає. Кін освітлений трохи заярко. Світло падає на кін одностайно. Тіней на коні не видно. Світло біле. По середині задньої стіни причеплене полотно. Воно такої ширини, як пересічне простирало, та довше. Полотно причеплене яких три метри над долівкою. На долівці, під полотном, два сходи. Вони трохи вузчі, ніж полотно. Полотно закриває їх боки. Сходи не цілком присунені до стіни. В наслідок того полотно відстає від неї. Полотно звисає по сходах. Воно простягається ще який метр на долівку. Полотно біле. Воно повинно виглядати, як простирало. Полотно, одначе, мусить бути достатньо цупке, щоб на нім малювати. На верхнім сході, ліворуч, три бляшанки фарби. Вони повинні бути об'ємом від двох до п'яти літрів. Бляшанки повинні бути однакові. Вони повинні бути цілком чисті зовні. Побажано, щоб на них не було наліпок. Теж побажано, щоб колір бляшанок був срібний. В лівій бляшанці фарба блакитна. В середній бляшанці фарба жовта. В правій бляшанці фарба червона. Фарби повинні бути такі, що дуже скоро сохнуть. Поверх бляшанок покришки. Покришки, одначе, вже підважені, так, що їх можна зняти без труднощів. Поверх покришок по квачу. Квачі мусять бути однакові. Вони мусять бути новісінькі. Розміром вони повинні бути такі, як квач середнього розміру у кімнатного маляра. Побажано, щоб щетина квачів була чорна а ручки дерев'яні й жовті. Квачі покладені поверх покришок діаметрально, кінцями до глядачів. На

верхнім сході, праворуч, бляшанка або пляшка з терпентиною. Поверх бляшанки ганчірка. Ганчірка такого розміру, як пересічний платок до носа. Ганчірка не повинна виглядати новою. Вона повинна виглядати ніби видертою з протертого простирала. Ганчірка теж біла. Вона гарненько зложена.

На коні тиша й не діється нічого принаймні п'ять секунд. Тоді починає говорити голос.

ГОЛОС: *Сучасний український національний прапор складається з двох смуг однакової ширини, з яких верхня блакитна, а долішня жовта.*

Після того, як замовкає голос, на коні знову тиша й не діється нічого яких десять секунд. Тоді виходить мистець. Побажано, щоб він вийшов з-за лаштунків праворуч кону. Він прямує до середини передньої частини кону. Він дивиться тільки перед себе. Його хід швидкий, та дуже уривчастий. Хід робить враження, що мистець людина нервова й вічно зайнята. Мистець зупиняється в середині передньої частини кону. Він обертається до глядачів. Він кланяється. Робить він це теж швидко й уривчато. Кланяючись, він говорить. Говорить він дуже швидко, тихо, й дещо неприязно.

МИСТЕЦЬ: G o o d e v e n i n g.

ГОЛОС:*(якщо треба): "G o o d e v e n i n g " по-англійському значить "добрый вечер."*

Сказавши своє, мистець обертається. Робить він це незалежно від того чи говорить голос, чи ні. Він тоді йде до полотна. Іде він таким самим ходом, як перед тим. Він виходить на перший схід. Він іде до лівої частини сходів. Він бере лівий квач. Він знімає покришку з лівої бляшанки. Він кладе покришку верхом вниз на схід побіч бляшанки. Він мачає квач у фарбу. Мистець малюватиме чотири прямокутники. Він малюватиме один прямокутник у кожному з чотирьох квадратів середньої частини полотна. Розміром прямокутники всі однакові. Розміром вони мусять бути такі, щоб майже виповняли квадранти середньої частини полотна, не дотикаючись, одначе, прямокутників у інших квадрантах. Відношення між висотами й ширинами прямокутників повинне бути приблизно 2:3. Краще було б, щоб мистець малював із пам'яті. Якщо треба, одначе, деталі того, що мистець малюватиме, можуть бути заздалегідь нашіковані на полотні. Та це мусить бути зроблене так, щоб глядачі цього не помічали. Мистець починає малювати. Малює він дуже швидко. З його поведінки повинно бути ясно, що він знає, що хоче представити, і робить це якнайекономніше. Малює він одначе досить недбало. Тут повинно бути ясно, що хоче він представити лиш суть того, що малює, а не свою професійну вправність. Скінчивши малювати одною фарбою мистець кладе квач поверх відкритої бляшанки й переходить до

наступного квача й бляшанки. Мистець не зупиняється ні між малюванням окремих деталей, ні між малюванням прямокутників. В кожному разі, ні в якому випадку не сміє він творити враження, що любить свою працю. Малюючи кожен прямокутник, мистець не повинен стояти на одному місці. Він повинен періодично посуватися дещо з боку на бік. Він мусить залишатися, однак, на першому сході. Мистець повинен посуватися на те, щоб усі глядачі могли слідкувати за його працею. Мистець, отже, повинен посуватися стільки, скільки потрібно для вищесказаного.

Під час, коли мистець малює, не повинна грати музика. Коли не хочеться, щоб в той час панувала тиша, можна, щоб з-за лаштунків доносилися звуки кроків, пересування важких предметів, стукання молотком, кашлю, притишених голосів, невиразних криків, і т. п. Та звуків цих не треба надживати.

Мистець спершу малює в лівім квадранті. Блакитною фарбою він заповняє верхню частину прямокутника. Робить це мистець так, що долішній край блакитної площі проходить прямою лінією від двох третіх висоти правого боку до одної третьої висоти лівого боку. Мистець тоді малює жовтою фарбою. Нею він заповняє долішню частину прямокутника. Мистець тоді малює червоною фарбою. Нею він малює краплеподібну форму. Малює він цю форму у самій середині прямокутника. Це значить, що малює він поверх вже мальованої поверхні. Якщо попередні фарби такі, що за цей час недостатньо висушили, мистець може залишити немальованою частину полотна, на якій малюватиме червоною фарбою. Це стосується й малювання наступних прямокутників. Краплеподібна форма представлена ширшим боком вниз. Розміром ширший бік форми повинен становити приблизно одну двадцяту ширини прямокутника. У цім прямокутнику блакитна частина виглядає, як небо. Жовта частина виглядає, як лан пшениці. Лан цей ніби росте під горою. Червона частина виглядає, як крапля крові. Крапля ця ніби капає в лан пшениці.

Коли мистець малює цей прямокутник, дехто з глядачів може шептати пояснення до цього, що мистець робить. Пояснення ці можуть бути в роді поданого нижче.

ДЕХТО З ГЛЯДАЧІВ (якщо хочеться): *Небо... лан... лан пшениці... лан пшениці під горою... крапля... крапля крові... крапля крові, що капає... крапля крові, що капає в лан пшениці.*

Скінчивши перший прямокутник, мистець малює в правім горішнім квадранті. Блакитною й жовтою фарбою малює він те саме, що попередньо. Червоною фарбою малює він теж краплеподібну форму, та іншу. Форма ця теж у середині прямокутника, та тільки поверх блакитної площі. Ширша частина форми повернена ліворуч. Долішня частина форми

збігається з краєм жовтої площі. Горішня частина досить увігнута вниз. Форма приблизно вдвічі більша, ніж попередня краплеподібна форма. У цім прямокутнику блакитна частина теж виглядає, як небо. Жовта частина, одначе, виглядає радше, як скісна поверхня. Червона частина виглядає, як крапля крові, що тече вниз по цій скісній поверхні. Жовта частина в крайнім випадку могла б виглядати, як лан пшениці. Та тоді згадана крапля крові текла б по цім лані, немов по скісній поверхні.

Коли мистець малює цей прямокутник, дехто з глядачів може знову шептати пояснення до цього, що мистець робить. Пояснення ці знову можуть бути в роді поданого нижче.

ДЕХТО З ГЛЯДАЧІВ (якщо хочеться): *Скісна поверхня... крапля крові... крапля крові, що тече... крапля крові, що тече вниз по скісній поверхні... крапля крові, що тече вниз по лані пшениці.*

Скінчивши другий прямокутник, мистець починає малювати в лівім долішнім квадранті. Блакитною й жовтою фарбою малює він знову те саме, що попередньо. Червоною фарбою малює він лукоподібну форму. Форма ця теж у середині прямокутника, та тільки поверх жовтої площі. Форма представлена вигнутою частиною вниз. Форма вигнута більш ліворуч ніж праворуч. Кінці форми є тангенсами до краю блакитної площі. Горішня частина форми збігається з краєм блакитної площі. Висота форми трохи менша, ніж третина висоти прямокутника. Ширина форми трохи більша ніж половина ширини прямокутника. У цім прямокутнику блакитна й жовта частини виглядають мов дві дошки, з одним із боків скісними. Дошки ці ніби стулені до купи скісними боками. Посередині між дошками ніби щілина. Червона частина ніби кров, що протікає через цю щілину. Кров ця ніби виповняє простір за блакитною й жовтою частинами. Блакитна й жовта частини, отже, є ніби один бік скриньки, наповненої кров'ю. Червона частина теж виглядає, як язик. Язик цей ніби язик крові. Кров ніби висуває його через надмірний гніт. Є теж можливим, що кров висуває язик, щоб кпити з тих, хто по цім боці блакитної й жовтої частин. Є теж можливим, що блакитна частина небо, а жовта лан пшениці. Червона частина тоді була б, як кров, що переливається через лан пшениці. Кров ця ніби зібралася за ланом пшениці, як за греблею. У цім випадку, червона частина теж може бути, як язик. Язик цей теж тоді належав би крові. Кров тоді теж висувала б його із тих самих причин, що вище.

Коли мистець малює червону частину цього прямокутника, він може висунути трохи свій язик, прикусити його, і повернутися боком до глядачів, щоб вони це бачили. Теж, коли мистець малює цей прямокутник, дехто з глядачів може знову шептати пояснення до цього, що мистець робить. Пояснення ці знову можуть бути в роді поданого нижче.

ДЕХТО З ГЛЯДАЧІВ (якщо хочеться): *Дошки зі скісними боками... дошки, стулені до купи скісними боками... щілина... щілина між дошками... кров протікає через щілину... кров за дошками... скринька,*

*повна крові... язик... язик, крові... кров висуває язик... кров надмірно
гнічена... кров кпить собі з нас... небо й лан пшениці... кров переливається
через лан пшениці... кров зібралася за ланом пшениці, як за греблею...
язик... язик крові... кров висуває язик... кров надмірно гнічена... кров
кпить собі з нас з-за лану пшениці.*

Скінчивши третій прямокутник, мистець малює в правім, долішнім квадранті. Блакитною фарбою заповняє він горішню половину прямокутника, так, що долішній край блакитної площі поземний. Жовтою фарбою тоді заповняє він долішню половину прямокутника. Беручи правий квач, мистець мачає його в фарбу глибоко. Тоді він хляпає квачем на прямокутник. Він повинен хляпати в середину прямокутника. Може він хляпати більше, ніж раз. Хляпаючи, мистець не мусить уважати, щоб фарба попала тільки на четвертий прямокутник. Вона може попадати й на непомальовану частину полотна, і навіть, дещо, на три попередні прямокутники. Якщо хоче, мистець може хляпати з ентузіазмом. В цім випадку, це був би єдиний раз, коли мистець поведився б не сухо професійно під час малювання. Хляпанням мистець повинен створити чотири роди плям. Перший рід плям діаметром приблизно одної десятої ширини прямокутника. Мистець повинен створити одну таку пляму. Другий рід плям розміром половини попереднього. Мистець повинен створити дві або три такі плями. Третій рід плям розміром між половиною й одною третьою другого роду плям. Таких плям мистець повинен створити між п'ять і десять. Четвертий рід плям розміром менший ніж третій рід. Таких плям мистець може створити скільки забажає. Мистець мусить уважати, однак, щоб не переповнити ними прямокутник. У цім прямокутнику блакитна й жовта частини виглядають, як сучасний український національний прапор. Червона частина виглядає, як кров, якою цей прапор захляпаний. Є теж можливим, що блакитна частина знову небо, а жовта лан пшениці. Тоді однак лан цей був би не під горою, а в степу. Червона частина тоді була б кров, якою небо й степ захляпані.

Коли мистець малює цей прямокутник, дехто з глядачів може знову шептати пояснення до цього, що мистець робить. Пояснення ці знову можуть бути в роді поданого нижче.

ДЕХТО З ГЛЯДАЧІВ (якщо хочеться): *Сучасний український національний прапор... захляпаний... захляпаний кров'ю... небо... лан пшениці... лан пшениці в степу... небо й степ захляпані кров'ю.*

Скінчивши хляпати, мистець кладе квач поверх правої бляшанки. Тоді він переходить до правої сторони сходів. Він знімає ганчірку з бляшанки з терпентиною. Він відчиняє бляшанку. Він наливає терпентину наганчірку. Накінець він починає чистити свої руки. Мистець повинен це робити навіть тоді, коли він цілком не заплямив своїх рук фарбою. Частину часу чищення рук мистець повинен присвятити чищенню нігтів. Починаючи чистити руки, мистець стоїть обернений до глядачів спиною. Чистячи ж нігті, мистець повертається до глядачів боком, щоб вони це помітили.

Скінчивши чистити руки, мистець закриває бляшанку. Він не складає ганчірки. Він просто кидає її поверх бляшанки. Тоді він обертається обличчям до глядачів. Він ступає на долівку. Він іде в сторону глядачів. Іде він дуже повільним кроком. Крок його тепер, одначе, досить довгий. В наслідок цього, мистець посувається відносно скоро. Рухи його тепер контрастують з рухами його попереднього ходу й малювання. Вони дуже плинні. Він ніби атлет, повний сили, або ніби рухається на пружинах. Мистець іде до середини передньої частини кону. Він зупиняється. Він усміхається неприродньо широко. Він кланяється дуже низько. Робить він це теж поволі. Тоді він говорить. Тепер говорить він дуже поволі, голосно, й над міру приязно. Тон його мови робить неприємне враження.

МИСТЕЦЬ: До свідання.

ГОЛОС (якщо треба): *"До свідання"* по-російському значить *"до побачення."*

Сказавши своє, мистець повертається в сторону, з якої прийшов. Робить це він знову незалежно від того чи говорить голос, чи ні. Мистець тоді йде в сторону лаштунків. Іде він таким самим ходом, як перед тим.

Якщо говорить голос, світло гасне, коли голос замовкає. В інакшому випадку світло гасне, коли мистець пройшов приблизно половину віддалі між серединою кону й лаштунками. Якщо хочеться, світло можна засвітити знову скоро після того, як мистець зайшов за лаштунки.

КІНЕЦЬ

БАЛЯДА ПРО ЧОЛОВІКА

29

Борис Гралюк

Борис Гралюк - молодий український поет із Югославії. Народжений 1949 року в місцевості Дервента в Боснії-Герцеговині, як сьома дитина у родині кравця. Після закінчення класичної гімназії почав студії богослов'я і водночас із цим археології і класичної філології в Загребському університеті. З 1967 року друкує свої поезії в газеті "Руске Слово" в Руському Керестурі. Вірші Бориса Гралюка прикметні філософською задумливістю й елегійним настроєм. Найкращі з них писані верлібром. У традиційний живопис вриваються часто несподівано відважні асоціації. - В. В.

БАЛЯДА ПРО ЧОЛОВІКА

В кукурудзянці біля лісу
чоловік народився,
мокрый, безсилий,
зжмурено.
В селі позаду
горіло-догоряло...
Один чоловік
трясся скулено.

Лисеня на землі
дихало тихо,
все було повне смерти.
Син родився,
ні даху над головою,
та йому не вдалося вмерти.

Скрипливі колеса
 стогнали дорогою -
 у смуток кинули їх.
 Мати поволі за ними йшла,
 гриміло десь, - по селі
 нісся сміх.

Старий плюнув,
 вдарив кобилу,
 крізь зуби процідив бідний:
 Де Ти, Боже?
 Тебе нема... або
 нешасний Тебе не гідний.

ІЛЮЗІЇ СОЛДАТА

Спить місто
 і світла завмирають -
 може, яєраз і твої.
 Хтось бажає кімнаті ночі.
 ... Відоме дихання - тремтить плоть,
 полохливий знак страсти,
 курить найсолодшу цигарку,
 крадену з плянтацій заборонених,
 з обох боків одночасно.
 І я обіймаю зброю

простір

землю.

Кохай, обіймай, милуй,
 я сторожу

тебе:

свою тінь,

ілюзію,

надію і правду шалених законів.
 Ти пий із чаші любови,
 не турбуйся жінко, і я нап'юся -
 дощових хмар, і дістану цілунок
 вітрів, зустріну радість зорей на ногах
 та ілюзій, оплачу їх жовтими ночами,
 таких маленьких

але моїх -

ніколи більш наших.

Неначе торсо - я не камінь,
беріть собі свої пальці.

Вам продавали, ви купили
сучасне і безхребетне слово.

Мій вітраж - не для вас,
містерію знану ховаю собі.

Розумні без розуму не кораблітимуть
зарозуміло, з охотою моєї охоти.

Мої слова - я їх не продаватиму,
в гумус їх радше зарію.

Яскраві зірки вам не світять вночі,
ваші очі кохають печери.

Думка ваша нещедрість бажає,
чужими плодами приваблює.

Шукатиму місце по тому боці,
може побачите, як нестиму комету.

Альбатрос не відкриє наново моря,
але робить його ще кращим.

Потягну з душі подорожньої торби
все, що ви таємно забрали.

Розкажу, як честь продавали в корчмі
з отрутою - без сумління.

І кажу вам ще раз і ще раз:
Шукатиму свого по вашім боці!

x x x

Бажати забути своє минуле
глядівши на недоліковані рани.
Минуле вернеться, ехом небажаним вернеться
звідкись - чорт зна з якої далини,
мов тіні власної в самоті злякаєшся
хоч знаєш, що тіло її провадить.

Я бачив на зорі
як ніч кінчала
 акорд
дехто рвавсь
за корінь хапавсь
благав кляв проклинав
у поті жаху винним признався...
Я бачив на зорі
як ніч кінчала
 акорд
 який умирав.

Загреб, 1971

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУР ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Ярослав Розумний

Dr. Dmitrij Tschizewskij, Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen, Vol. I, einfuehrung, Anfange des slavischen Schriftums bis zum Klassizismus; Vol. II, Von der Romantik bis zur Moderne, Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1968.

Dmitrij Cizevskij, Comparative History of Slavic Literatures, translated by Richard Noel Porter and Martin P. Rice, edited, with a foreword, by serge Zenkovsky, Vanderbilt University Press, 1971, 225 pp.

I.

З огляду на це, що в англійському перекладі *Порівняльної історії слов'янських літератур* Дмитра Чижевського упорядник Сергій Зеньковський впровадив деякі суттєві зміни, наша рецензія буде складатися з двох частин: огляду оригіналу й огляду англійського перекладу.

Дискутована праця Чижевського є поширенням його книжки англійською мовою (*Outline of Comparative Slavic Literatures*), яку видала Американська Академія Наук в Бостоні, 1954 року. На відміну від традиційної методи, філологічної або соціологічної, Чижевський застосовує методу формалістичну. Основою цієї методи є розгляд стилю й ідеології, тобто форми й естетики літературного твору. Згідно з цим критерієм, автор ділить слов'янські літератури на такі періоди: раннє середньовіччя, пізнє середньовіччя, московська література, гуситизм, ренесанс, барокко, класицизм, романтизм, реалізм та модернізм.

У вступі Чижевський звертає увагу на деякі неправильності в підході до слов'янських літератур, в якому часами забагато підкреслюється одність слов'янських народів і близькість їхніх зв'язків. В додатку, в університетах Європи й Америки, замість розглядати широкий і різноманітний "слов'янський світ" - зосереджуються тільки над "російським світом" і через це доходять до неправильних заключень відносно культур інших слов'ян, які, під багатьма оглядами, належать до зовсім відмінних традицій (стор. 12). Байдуже обходяться з меншими слов'янськими літературами, як наприклад, білоруською, македонською й сербською. Автор вказує на паралельні течії, які проходили на європейському заході й серед слов'ян, як теж на східні елементи у

слов'янській духовості, але вони помітні радше у сфері матеріальної культури. Це він ілюструє мовними запозиченнями. Поруч споріднень з західнім письменством, стилістичні засоби у слов'янських літературах мають свої власні питоменності. В деяких випадках західні течії на слов'янському ґрунті посилено, або розвинено в щось нове в літературі. Були серед слов'ян свої особливі рухи й сюди належить російське слов'янофільство з націоналістичним і імперським забарвленням. Чижевський звертає увагу на зовнішні і внутрішні сили, головню політичні, що впливали на особливий розвиток і форму деяких течій серед слов'янських народів; на взаємні впливи слов'янських культур; на насильне панування над культурами політично підпорядкованих народів; на московський месіанізм - "Москви - третього Риму", - що, на думку Чижевського, був тільки "розвиненням досить примітивних і мало ефективних візантійських і болгарських ідей" (стор. 39); на польський романтичний "месіанізм" тощо.

Автор перестерігає студентів і дослідників перед безкритичним користуванням деякими працями з ділянки слов'янського літературознавства. "На жаль, - пише Чижевський, - однобічні й тенденційні твердження деяких лівих і радянських критиків про російських поетів та літературні течії часто приймаються за кордоном безкритично..." (стор. 40). Безкритично читають ще сьогодні на Заході, а зокрема в США, таких авторів, як В. Белінський, "що має безліч фальшивих поглядів", і як А. Скабичевський, що "цілковито не має відчуття мистецьких вартостей літератури" (там же).

1. РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Література цього періоду розвинулася серед чехів, болгарів і східних слов'ян. В такому порядку її подає Д. Чижевський. Покликаючись на В. Ягіча, він твердить, що після наглої перерви слов'янської місії в Моравії, не перестала розвиватись староцерковнослов'янська література, яка "в наступних двох століттях розвинулася об'ємом і, до якоїсь міри, ідеологічною важливістю й перевищувала всю тогочасну західноєвропейську літературу народною мовою" (стор. 49).

З уведенням християнства до східних слов'ян туди приходять болгарська й західнослов'янська література, а в другій половині XI-го сторіччя тут уже оформилося самобутнє письменство. Одностайна староцерковнослов'янська мова перестала існувати і в ній з'являються морфологічні, фонетичні і лексичні зміни. Вони вже помітні між київськими й новгородськими пам'ятками того часу. На жаль, зауважує автор, ці мовні різниці й досі достатньо не опрацьовані. Д. Чижевський заступає думку, що біблія, літургичні й літературні твори в ранньому періоді церковного розвитку прийшли з Болгарії.

2. ПІЗНЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. В пізньому середньовіччі, у слов'янських літературах виступають: східні слов'яни, (як найпродуктивніша група), болгари, серби, хорвати, чехи й поляки. Серед

останніх з'являється літописання латинською мовою (XIV-XV сторіччя) й початки релігійного письменства (XV сторіччя). На сході Європи культурним центром є Київ. Пізнь середньовіччя, на думку автора, відрізняється від раннього стилістичними засобами, з нахилом до "орнаментальності". В старослов'янській мові, багатій на голосні звуки, з'являється ряд нових приголосних, які в різних мовах підлягали різним законам. У висліді цього слова набували різних фонетичних якостей і не були зрозумілими членам інших слов'янських мовних спільнот.

У цій добі є більше пошуків оригінальності, нових жанрів, нових відтінків у змісті і в стилі. Між іншим, багато використовувано метафору, яку у слов'янських мовах легко творити при допомозі орудного відмінка, що своєю природною полісемантичністю може висловлювати одночасно порівняння з підметом і справжню дію підмета метафори. Коли в ідеології раннього середньовіччя людське й Боже було в повній гармонії - в пізньому середньовіччі з'являється яскрава розмежованість між "світською" й "божеською" сферою світу. Обидва періоди дали літературі такі імена, як Іларіон, Кирило Турівський, Нестор - і твори, як: літописи (Початковий, Київський, Галицько-Волинський), Києво-Печерський Патерик, Слово про Ігорів похід і інші.

3. МОСКОВСЬКА ЛІТЕРАТУРА. В періодизації слов'янських літератур Чижевський впроваджує два особливі літературні явища серед слов'ян - "Московський період" (XVI-XVII ст.) в російській літературі і "Гуситський період" у чеській. У трактуванні Чижевського - "Московський період" - це початок самобутньої літератури Московщини, хоч в деяких аспектах вона ще черпала з київських літературних традицій, і у своїй книжці відтепер автор починає називати її терміном - "російська". Своім характером початкова російська література була політично-ідеологічним знаряддям новосформованого політичного центру на території російських племен, і ця література свідомо відмежувалася від впливів, не лише західноєвропейських, але сусідніх слов'янських літератур - української, білоруської й польської. Зв'язки Московщини з Заходом у цьому часі вдержувалися тільки в ділянках технічній, економічній і, принагідно, мистецькій. З упадком Царгороду, пише Чижевський, ця молода держава вважала себе єдиною справжньою православною країною, а всіх інших - римокатоликів, протестантів, кальвіністів - уважали єретиками, невірними й безбожниками. Все неросійське вважалось ділом диявола. На ділі, каже Чижевський, росіяни були повними ігнорантами в ділянці "елементарних богословських питань". Ціла ідея - "Москва - третій Рим" - , на думку автора, була типічною ознакою цієї ігноранції, і ця ідея в дійсності не мала такого значення, як це припускають західні дослідники. Теж не мала реальної бази фраза "свята Росія". Для нової держави на сході Європи була необхідна література, яка віддзеркалювала б "велич і могутність держави", а до цього, на думку Чижевського, найбільше причинився московський митрополит Макарій.

Стилістично цей період нерівний. Він хитається між реторичністю й орнаментальністю з першими ознаками поезії й ритмічної мови. В часі панування перших Романових Михайла (1613-1645) і Олексія (1645-1676) - були намагання, при помочі українських і польських співробітників познайомити росіян з західною літературою в перекладах. Але шойно у другій половині XVII сторіччя, зн., у часі барокко, росіяни почали справді цікавитися літературою західноєвропейською й інших слов'ян. Головно українці, як теж білоруси й поляки були носіями ідей і стилю барокко в Московщину, особливо через випускників Київської Академії. Московська література того періоду ніколи не могла визволитися від "патосу реальності", а мистецтво слова полягало у "звітуванні й інформуванні". Поетичної форми набрало барокко російське шойно в поезії Г. Державина (1743-1816).

4. ГУСИТСЬКИЙ ПЕРІОД. Це в чеській літературі переходова фаза з середньовіччя до ренесансу. Літературна вартість цього періоду проявляється в поетичних елементах народної мови, якою творилася ця література. Гуситська література була теж зброєю в релігійній і суспільно-політичній боротьбі. Чижевський бачить у цьому русі багато протиріч, бо, з одного боку, цей рух хотів реставрувати старі церковні обряди, а з другого, мав багато нових ідей. Загалом, поєднування теологічних засад з соціально-політичними й національними було, на думку Чижевського, анахронізмом, бо воно належало середньовіччю. Характер цієї літератури, в загальному, полемічний.

5. РЕНЕСАНС. Тут Чижевський виділяє з-поміж слов'ян - чехів, хорватів, поляків і українців. Характеризуючи цю добу, він доповнює традиційне окреслення, що ренесанс - це відродження мистецтва й науки після їхнього занепаду в середніх віках. Чижевський додає, що цей рух не лише звернув увагу на класичну культуру, але теж по-новому відкрив людину і природу, переоцінив середньовічну концепцію людини, а зокрема її відношення до Бога, її Божу подобу. Ренесанс намагався звільнити людину від Божої волі, від підданости надприродному й хотів поставити людину в рамки природи, звільнити людину від традиційної влади над нею. В мистецтві й літературі з'явилися нові естетичні засади. "Краса" стала важливішим складником твору, чим точність вислову. Звернено увагу на "звичайну людину", введено в літературу розговірну мову, як теж, в якійсь мірі, фольклор тощо. Словом - наступила секуляризація головних шарів світобачення.

До слов'янських літератур прийшов цей рух наприкінці свого розвитку. Гуситизм і реформація часто зупиняли його. Найперше появився у слов'ян, які були під прямим впливом західної культури в XV і XVI сторіччі, а це - чехи, хорвати й поляки. Головним посередником цих ідей до українців і білорусів були поляки. Росіяни, зазначає Чижевський, аж до половини XVII сторіччя про ренесанс і загалом про класичні науки, здається, нічого не знали. Івана Вишенського Чижевський вважає чоловім представником українського ренесансу, який частинно вже був попереду

свого часу - в барокко. Визначним явищем, як пише Чижевський, була поява в тому часі першої церковнослов'янської граматики Мелетія Смотрицького (1618 р.), (якого, до речі, Чижевський тут називає білорусом, хоч у своїй *Історії російської літератури* (Мутон, 1962 р., стор. 359) називає українцем), словників - Лаврентія Зизанія (Тустанівського) в 1596 р., Памва Беринди в 1627 р., першої повної біблії церковнослов'янською мовою, виданої в Острозі, в 1581 р.

6. БАРОККО. Ця течія відома майже в усіх слов'ян - хорватів, поляків, чехів, словаків, українців і росіян. Головними представниками українського барокко Чижевський вважає А. Радивиловського, Д. Ростовського (Туптала), І.Величковського і Г. Сковороду.

На думку Чижевського, найхарактернішою прикметою цього напрямку було - зворушити, потрясти почуття тодішньої людини. З цього випливали мистецькі засоби у красному мистецтві й літературі - перебільшення, антитеза, гротеск. Літературне барокко прийнято окреслювати, як "літературу антиреформації". Чижевський вважає цей рух, значною мірою, поєднанням ряду елементів ренесансу з середньовіччям. Культура барокко, більше як котра-небудь інша, була впливом соціальних і інтелектуальних питань часу. Вона тісно зв'язана з двірською знаттю, аристократією, церковними й вищими освітніми осередками, як рівнож з меншими гуртами людей, звичайно аристократів, зацікавлених інтелектуальними рухами. Культура барокко залишилась живучою ще довго після свого офіційного відходу. Це період важливих теологічних систем, теоцентризму, релігійних воєн, природознавчих наук і містицизму, який помічаємо в Бріделя, Коменіюса і Сковороди. В ділянці точних наук, на думку Чижевського, слов'яни зробили малий поступ, але засвідчили творче зацікавлення.

Цей період автор опрацював обширно, ілюструючи ролі кожного слов'янського народу в культурі, а зокрема літературі, барокко.

7. КЛЯСИЦИЗМ. Література клясицизму вповні розвинулася у поляків і росіян, одиноких політично незалежних тоді слов'янських народів. Інші - чехи, українці, словаки, серби, хорвати й болгары, які втратили навіть мінімальну політичну й культурну незалежність, не мали кінцевого клімату, щоб розвинути в себе письменство цього напрямку. Тут клясицизм розвинувся слабше.

До провідних українських клясицистів Чижевський зараховує Котляревського "найбільшого слов'янського майстра травестії", Квітку-Основ'яненка й Гулака-Артемівського. Українська мова в цей час значно розвинулася.

Це час просвіченого абсолютизму з орієнтацією на великі держави й їхні культури. Російський клясицизм в порівнянні з польським, за окресленням Чижевського, був "значно нижчої якості". Поетика клясицизму базувалась на традиціях античних, відновлених у часі ренесансу.

8. РОМАНТИЗМ. Теж цей рух, згідно з Чижевським, найсильніше розвинувся серед поляків і росіян і дав ряд чільних представників цієї течії. До провідних українських романтиків автор включає Шевченка й Куліша.

Романтизм - це, головно, реакція проти раціоналізму й його особливого прояву - просвічення, як теж погляд на історичне минуле поодиноких народів. Чижевський зауважує, що "Важко було для більшости слов'ян, зокрема росіян, зобразити своє минуле, бо вони його мало знали. Через це було багато викривлених образів про слов'янське середньовіччя" (стор. 26-27).

Теми, характерні романтизмові, - це "ніч і божевілья", а герої - це звичайно люди, що є поза буденним життям (артисти, генії), поза суспільністю (грабіжники, злочинці, самотники, мандрівники), гості з інших світів (добрі і злі духи) і представники простого люду. На місце філософії стоїцизму прийшла пристрасть, запал - добрий чи злий, що, на думку Чижевського, "є впливом ширости здобутої досвідом, свободи від умовностей і ознакою сильної особистости" (стор. 28).

У всіх слов'ян, за винятком росіян, одинокого вільного й пануючого в той час слов'янського народу, виступає тема боротьби за незалежність своїх народів. У російських журналах писалося про російських романтиків, як про людей, які вірили, що без "насилля, бруду, крові, обридливих сцен, ешафотів і катових помічників мистецтво не може існувати" (стор. 30). Подібне находимо і в польських журналах.

Слов'янофільство, як витвір романтизму, Чижевський ділить на три групи. Західні й південні слов'яни бачили у слов'янофільстві культурну єдність слов'ян і, частинно, можливість політичного розвитку своїх народів; росіяни, з незначними винятками, не мали ясної концепції про інші слов'янські народи (Чижевський не вияснює чому), і їхнє слов'янофільство, як було попередньо сказано, було агресивним і скрайне націоналістичним (що, в дійсності, є шовінізмом); польською формою слов'янофільства був "месіанізм" польський, що мав свої прояви теж серед українців і серед словаків. Не згадує нічого автор про основи й роллю Кирило-Методіївського братства.

В ділянці теоретичного опрацювання романтизму, через західноєвропейські джерела, найбільше зробили поляки.

"Натуралістичну школу" в російській літературі (М. Гоголь), Чижевський трактує, як перехідну, на шляху до реалізму. Ця школа цікавилась "брудною" стороною дійсности і зверталась до "фізіологічного" в щоденному житті. Цю школу продовжували в російській літературі реалісти Достоевський, Гончаров, Тургенев, Григорович.

В українській літературі елементи цієї школи Чижевський бачить у Гребінки, в Шевченкових оповіданнях російською мовою і в Куліша, який опісля перейшов до романтичної школи.

Епоха романтизму, на думку автора, це час наближення слов'янських літератур, час впливів російського романтизму на українську, словацьку й чеську літератури, як також впливу ідей російського слов'янофільства.

9. РЕАЛІЗМ. Це течія, яку найважче окреслити, або знайти границю між нею й іншими. Її метою було зображувати дійсність такою, якою вона є. Найбільше реалізм розвинувся серед росіян, даючи таких відомих письменників, як Тургенев, Достоевський, Толстой, Чехов, Горький і ін., а в польській літературі - Прус, Сенкевич, Ожешкова, Конопніцька. Серед українських реалістів Чижевський виділяє Мирного, Нечуя-Левицького, Франка й Коцюбинського. В обидвох останніх він бачить тенденції до модернізму.

Відносно жанрів, то крім широких полотен роману чи повісти, в поезії продовжувалася балада з антигеройською темою, що нагадувало "нарис" практикований "натуральною школою", з мовою, що хиталася між епічно піднесеною й популярно вульгарною або прозаїчною. Популярним був жанр казки з шуканням у ній не так метафізичного елемента, як радше віддзеркалення національного характеру, його способу відчуження соціальних питань, або сатиризування суспільних умов. Твори деяких поетів в тому періоді були поза духом свого часу, і Чижевський зараховує сюди Франка.

Загалом, на думку Чижевського, всі визначні прозаїки того часу бачили своє основне завдання у звітуванні. Слов'янська реалістична повість, надто часто, тенденційна або дидактична. Тенденційність, на думку Чижевського, є в усіх повістях Л. Толстого, як також у його історично-філософських увагах, чи в карикатурному зображенні Наполеона; тенденційний Базаров Тургенєва; дидактичний матеріал знаходиться в усіх важливіших повістях і романах Достоевського. Дидактизм є в польській письменниці Ожешкової. В більшості слов'янських літератур того часу є дуже міцні мотиви націоналізму. Теж питання загальнолюдські і всіх часів були тепер ставлені й розв'язувані.

Говорячи про український театр доби реалізму, Чижевський твердить, що він не переходив поза межі селянського світу, але не коментує, чим така ситуація була зумовлена. Немає теж згадки про офіційну заборону вживання української мови Валувєвським і Емським указами.

10. МОДЕРНІЗМ. Доба модернізму (неоромантизму) у книжці Чижевського заступлена О. Олесем, М. Рильським і П. Тичиною.

Слов'янський модернізм, на думку Чижевського, філософічно менше орієнтований, як наприклад романтизм, а радше цікавився естетичним боком літературного твору. Цей рух свідомо протиставився реалізму. В польській літературі започаткований у 1891 р. вступною статтю Міріям (З. Пжесмицького) до польських перекладів Метерлінка, а в російській у 1893 р. брошурою Д. Мережковського. В "Молодій Польщі", від самого

початку, існувало поєднання питань нових літературних форм з питаннями філософічними. В Росії було найперше зацікавлення проблемами естетики, форми, а після 1900 року - філософією. В українській літературі, зазначає Чижевський, модернізм з'являється досить рано (Яцків), але щойно на початку ХХ-го сторіччя Олесь (Кандиба) перебирає провідне становище, а у двадцятих роках того ж сторіччя з'являються найважливіші представники руху Рильський і Тичина.

Говорячи про російський модернізм, Чижевський відновує появу "неповної рими" в російській літературі (А. Блок на основі романтика-епігона А. К. Толстого), але там же зазначає: "Здається, що перший взір ("неповної рими" Я.Р.) був уведений українським романтиком Тарасом Шевченком, який найправдоподібніше вживав її доцільно, взоруючись на пізньобарокових віршах Сковороди" (стор. 89). Шкода, що автор не звернув на це увагу на відповіднішому місці, а саме, коли він говорив про романтиків, про Шевченка. І тільки логічно було б ілюструвати "неповну риму" Шевченком, а не творами російських символістів, які появилися приблизно 60 років після Шевченка.

Чижевський зауважує, що панівним тоном у модернізмі була "розпука сучасності". Дійсність - це лабіринт з безповоротно загубленою людиною. Взагалі - звучить безцільність, самотність, скептицизм і вимога права вільній людині. Філософія польського модерніста Пшибишевського, яка випливала з сексуалізму, з сліпого "лібідо", вплинула на чехів, росіян і українців (Яцків).

Коли Чижевський розглядає слов'янський модернізм, то в нас витворилося враження, що він радше шукає за західними елементами в ньому, а майже не присвячує уваги філософії, яка проявилася в таких слов'янських символістів, як Тичина - радісного звучання, гармонії весівіту, сквородинського світобачення, а не лише чорної розпуки, містицизму чи сатанізму, характерного західному й деяким слов'янським модерністам. Про Тичину й Рильського, яких Чижевський вважає головними представниками українського модернізму, нічого не говориться в книжці Чижевського. Зокрема Тичину не можна пройти мовчанкою в ніякій історії слов'янських літератур, і не тільки слов'янських. Питання російського символізму у книжці вичерпано вповні, навіть якщо поодинокі його представники нічого нового в цей рух не внесли. Такого, в майбутніх виданнях, треба б уникати. Не згадано зовсім Л. Українки ані Стефаніка. У першій, попередньо цитованій, праці Чижевського англійською мовою, хоч об'ємом меншій від цієї, предмет був розглянений ширше й більше уваги було приділено різним слов'янським літературам. Як огляд слов'янських літератур - перша праця, на нашу думку, дала випуклішу картину матеріалу. Не можемо мовчанкою минути ремарки зробленої автором відносно літературних запозичень між поодинокими слов'янськими народами (стор. 23). Таких явищ всюди багато, тому вирізняти тільки одних - не є кінечним.

У цій частині ми розглянули працю Д. Чижевського німецькою мовою. Ця і праця англійською мовою (1954 р.) заповнили прогалину й поставили слов'янське літературознавство в належну перспективу, тим більше, що вийшли ці праці з рук загально визнаного сьогодні славіста-ерудита й оригінального методолога наукових дослідів. Кожний майбутній дослідник без цієї праці не зможе обійтися.

II

У цій частині нашої рецензії звернемо увагу тільки на зміни, які поробив редактор англійського перекладу вище дискутованої книжки Д. Чижевського, Сергій Зеньковський, автор інших поганих перекладів староруської літератури. Нам не відомо, чи Чижевський дав редакторові свою згоду на ці зміни, бо про це в книжці ніде не згадується.

У своєму вступному слові, яке, до речі, є гущею нісенітницею, перестарілих правд і димом для обширного вступу, зробленого Чижевським, Зеньковський пише: "В дуже нечисленних випадках я дозволив собі пристосувати оригінальний текст до потреб і академічних звичок американського читача" (стор. ix). Цим реченням редактор дав собі право поводитися з чуною власністю, як зі своєю.

В цьому ж вступному слові Зеньковський пише: "В 16-му сторіччі російські емігранти з Москви сприяли розвитку початкової української літератури"... (стор. ix), чого не піддержує ніяким документальним матеріалом, тим більше, що це піонерські думки в науці. Говорить він тут про початок української і білоруської мов, про назви "український", "білоруський", але це нічого нового в старій новоросійській науці, чи західній, яка не часто самостійно думає. Зрештою, маємо діло з однобічною публіцистикою. Словом, крім поверхових коментарів і спрощень, у вступному слові Зеньковського є ряд неточностей і свідомих фальшувань.

У перекладі тексту він доцільно міняє групові чи поодинокі назви народів, даючи Чижевському лекцію з історії, літератури й географії. Це зокрема відноситься до періоду раннього й пізнього середньовіччя в старокиївській літературі. У своїй книжці, для цих періодів, Чижевський *всюди* дає групове окреслення Ostslaven і цього терміну вживає аж до XVI сторіччя, зн., до оформлення Московського князівства. Відтоді вживає термінів: російський, український, білоруський. За його твердженням, це є час, коли оформилася самотнтя російська література. Зеньковський, натомість, упрощує цю проблему американському читачеві, чим супонує, що американський читач своїм інтелектом не є спосібний зрозуміти того складного питання - звідки взялася російська література і її народ. Отже, він перекреслює стару і створює нову реальність - культурну і політичну, але не тому, щоб облегшити сприймання американському читачеві. Стара

реальність йому самому несприємлива й несумісна з його власними "академічними звичками". Через це Зеньковський всюди міняє термін Ostslaven на Russians, або навіть на таку дивовижу, як Russian Slavs. Наведемо кілька прикладів:

Tschizewskij: "Was die ostslavischen Uebersetzungen betrifft ..." (p.55);

Zenkovsky: "The East Slav or Russian translations included..." (p.36);

Tschizewskij: "Die literarische Bewegung begann wohl unter dem Kiever Fursten Jaroslaw dem Weisen..." (p.54);

Zenkovsky: "The movement toward literature in the East began under the Russian Prince Jaroslaw the Wise of Kiev...";

Tschizewskij: "... kamen auch zu den Ostslaven, nach Moskau und Kiev." (p.85);

Zenkovsky: "...and went also to Russia, to Moscow and Kiev". (p.59);

Tschizewskij: "...der Tatareneinfal bei den Ostslaven (im 13. Jh.)" (p.38);

Zenkovsky: "...the Tatar invasion of Russia in the thirteenth century", (p.22). (всюди підкреслення мої - Я.Р.)

Коли Чижевський приходить до періоду ренесансу і тут відзначає чотири слов'янські народи, де ця течія розвинулася: "Cechen, Kroaten, Polen, Ukrainer" (p.102), Зеньковський перекладає: "Czechs, Croats, Poles, Eastern Slavs" (p.73). Нагло термін "Eastern Slavs" стає зрозумілим "звичкам американського читача".

На цьому академічний лібералізм Зеньковського не обмежується. Він доповнює оригінал своїми додатками. В принципі таке допускається, але тоді додаток-вставку береться в дужки й після вставки дається свої ініціали, але не Зеньковський. Наприклад: Tschizewskij: "Dmitrij von Rostov (Familiennamen Tuptalo, 1671-1709), der Prediger und Hagiograph war und, wie manche anderen Ukrainer, auch in Moskau wirkte" (p.126); Zenkovsky: "Dmitrij of Rostov (Tuptalo 1671-1709), a preacher, poet and hagiographer, who like many Ukrainians, wrote in Moscow and in Russian" (p.92) (підкреслення моє, Я.Р.); або: Tschizewskij: "... und dem griechisch-orthodoxen Ukrainer Feofan Prokopowyc..." (p.127); Zenkovsky: "... and the Greek Orthodox Ukrainian Boshop Feofan Prokopowych (who wrote in Russian ...)" (p.93) (підкреслення моє, Я.Р.). Очевидно, ніякий англомовний читач не підозриватиме, що це редакторські вкладки. Ще одна річ - Чижевський подає у своїй книжці приповідку: "Язык до Киева доведе" (стор. 21), чого було забагато Зеньковському, і він переклав її на російську мову: "Язык до Киева доведёт" (стор. 12).

На основі книжки Чижевського (оригіналу) читач бачить, що він не вважає староруської літератури витвором росіян і тому, коли говорить про властиву російську літературу (Московського князівства), робить ствердження, що в ній "знаходимо перші прояви поезії, ритмічної мови й рими" (стор. 90), а до цього Зеньковський у відсилачі коментує: "ритмічність мови знаходимо в російському письменстві XII-го сторіччя" (стор. 64).

Є теж у книжці Зеньковського позначки недбалства. В уривку, де Чижевський ілюструє Шевченкову евфонію кількома рядками вірша "У неділю вранці рано..", Зеньковський допускає чотири помилки ("крылося" зам. "крилося"; "на мотилі" зам. "на могилі"; "сховасц" зам. "сховаєш" і "черед" зам. "серед", стор. 142). Так, що від Шевченкової евфонії небагато залишилось.

На закінчення хочемо підкреслити, що Зеньковський насильно відписав цілу староруську літературу росіянам, бо сам Чижевський, у своїй книжці *History of Russian Literature*, (Mouton & Co, 1962) пише: "In the 11th-13th centuries the role of the Great Russians in East Slavonic literature was small and hardly creative... The first work of importance which belongs to north-eastern literature is the biography of Alexander Nevskij (d. 1263, J.R.) [...] In the 14th century, however, the literature of the North-East stands on its own feet, eventhough it still leans to a certain extent on the Kievan literature of the 11th-13th centuries" (p. 146). Книжка *Comparative History of Slavic Literatures* редакторства Сергія Зеньковського є тенденційним фальсифікатом, що дає англomовному читачеві фальшивий образ про предмет, і в совісного дослідника може тільки викликати недовіря до науки. Студенти не повинні цією книжкою користуватися.

В ПОШУКУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НОВЕЛІ

НА МАРГІНЕСІ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СОФРОНОВА-ЛЕВИЦЬКОГО

Остан Тарнавський

Що таке новеля - та літературна жанрова форма, що заманювала найкращі письменницькі таланти? Одне можна сказати певно, що новеля - це своєрідний парадокс. Хоч за етимологічним визначенням, не тільки нашою мовою, але і стародавнім, і римським, і грецьким, - це щось нове і свіже, - вік новелі довший, ніж вік якогонебудь іншого літературного жанру. Вже чотири тисячоліття до нашої ери новеля втішалася популярністю в давньому Єгипті, про що свідчать відомі "казки чаклунів"; новелю знали і цінували старовинні араби, індуси, греки, навіть жиди, бож біблійні оповідання, як "Книга Рути", чи "Книга Йова" або й оповідання про блудного сина - це твори того ж жанру. Парадокс у тому, що в різний час, ба навіть ще й тепер різно цей літературний жанр називають. У стародавніх народів - це були казки, бо їх казали-розказували, у новіших часах - це оповідання, бо їх оповідають, а в англійській мові взагалі немає спеціального визначення для цього жанру і звать його коротким оповіданням (шорт сторі).

Та новеля - це не звичайне оповідання. Це оповідання спеціальне, анекдотичного характеру, часто побудоване на анекдоті. Таке визначення новелі прищепилося в епоху Відродження, коли під видом "новин дня" вона дістала ім'я і право громадянства в літературі і за неперевершеним зразком "Декамерона" Боккаччо завоювала собі високе місце в літературі. Досліджуючи новелістичний жанр, поет і літературознавець Ігор Качуровський виводить середньовічну новелю від мілетських байок автора "Сатирикону" римського патриція часів Нерона поета-сатирика Кая Петронія Арбітра. Боккаччо визначив жанр новелі як короткого оповідання-розповіді про одну, часто пікантну, але завжди цікаву і незвичайну подію з несподіваним закінченням.

Щойно на початку дев'ятнадцятого сторіччя, з романтизмом, новеля стала важливим літературним жанром і притягнула до себе увагу письменників. Майже одночасно почали появлятися збірки новель у Німеччині, в Росії, у Франції і в Америці. Пушкін з "Повістями покійного Івана Петровича Белькіна" і наш земляк Гоголь, що від його "Шинелі" починається розмова про прозу в російській літературі, Ернст Тадей Амадей Гофман у Німеччині, далі По в Америці та Меріме і Мопасан у Франції - це височини, на які вийшла новеля. У новелі головне -

майстерність розповіді. Тут замало самого письменницького надхнення, замало самого сюжету; новелю треба вміти написати. Едгар Елен По так говорить про майстрування новелі:

”Талановитий письменник пише новелю. Якщо він розумний, він не формулює своєї думки так, щоб схопити подію, але, вибравши з великою увагою один, унікальний і єдиний ефект, що його бажає випрацювати, - він винаходить такі події і комбінує ці події так, щоб найкраще подати той запланований ефект. Якщо перше речення в новелі не намагається натякнути на той ефект, тоді це невдача з першого кроку. В цілій композиції не може бути ні одного слова, що безпосередньо чи посередньо не виповнювало б запланованої конструкції”.

Тут вся правда про новелю. Як у поезії сонет вимагає послідовного опрацювання за приписаними нормами не тільки щодо віршованої форми, але й лексичного нашарування, так і новеля вимагає добірної форми в конструкції і способі вислову. Майстрами новелі у світовій літературі є Бальзак, Меріме і Мопасан у Франції, Пушкін і Чехов у Росії, Цвайг у Німеччині, Піранделльо і д'Аннунціо в Італії, По й О. Генрі в Америці, як згадувати лише найвизначніших.

А як виглядає справа з новелею в українській літературі? Якщо говорити про коротке оповідання, то в нашій літературі такі твори є і їх немало. Вже від Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка починаючи, оповідання писали майже всі наші прозаїки. Але як триматися визначених приписів класичної форми жанру новелі, то мусимо згодитися з Ігорем Качуровським, що про таке поняття, як “українська новеля”, досить трудно говорити. Під поняття новелі, як слушно зауважує Качуровський, можуть підходити деякі оповідання Івана Франка, далі Коцюбинського чи Яновського; найвища точка української новелі - це Володимир Винниченко. Качуровський виключає з-під поняття новелі твори Василя Стефаника. Новеля - якщо маємо перед очима зразок її з “Декамерона”, - це розповідь про якусь незвичайну, можна сказати - сенсаційну подію, та ще й з непередбаченим, мотивованим (як того вимагав По) закінченням; це цікава оповідка, що діє, як анекдота. Твори Стефаника далекі від того жанру: це глибоко відчуті переживання реальних людей на грані трагедії. Творчість Стефаника, а разом з ним творчість інших авторів коротких оповідань в нашій літературі, як Мартович, Черемшина, Косинка, вкладається в те загальне русло народницької літератури, що від Шевченка носила на собі знамено національної громадської відповідальності, отого знаменного “слова на сторожі”. Українська новеля могла була знайти своє місце у продовженні тих перших початків нової української літератури, що їх визначала трагедія Котляревського чи байки й епіграми Гребінки й Артемовського.

Тож, шукаючи новелі в нашій літературі, варто зупинитися на творчості Василя Софронова-Левицького. Василь Софронів-Левицький прийшов у нашу літературу після першої світової війни. Як Роман

Купчинський, Василь Бобинський, Олесь Бабій чи Юра Шкрумеляк, він відбув воєнну мандрівку з Січовими Стрільцями. Письменники, що мали за собою воєнний досвід, приносили в літературу, мов придане, нові теми з війни. Так і Василь Софронів почав свою творчість від воєнної тематики, на що вказують дві перші збірки оповідань "Під сміх війни" і "Бо війна війною". Ці книги вийшли друком у 1921 і 1922 роках, та й не були вони блискучі. Не знаю, що писала критика про ті початкові нариси тоді щойно двадцятирічного початківця, але напевно не надто похвальна критика чи, може, й брак критики мусіли мати вплив на молодого автора, і він тоді зважився на дві важливі постанови: закінчити студії і навчитися писати новелі. Студії Василь Левицький закінчив у 1925 році в Карловому університеті у Празі. Потім ще побував у Парижі і там доповнив свої літературні знання. Формальні студії і життя в Парижі допомогли Василеві Левицькому докладніше пізнати жанр новелі. Можна заризикувати твердженням, що Левицький один із рідкісних наших письменників, який вивчив цей жанр з премедитацією і послідовністю. Доказом цього є перекладницька діяльність Василя Софронова-Левицького. Він перекладав майстрів німецької і французької новель. Крім інших збірок вийшли: новелі Гі де Мопасана "Серце людини" і Проспера Меріме "Блакитна кімната", оповідання Оноре де Бальзака "Чародійна шкура", новеля Карла Шпітеллера "Вороги дівчат" та інші. Вже ці майстри новелі - це добра школа для новеліста і добра основа для випрацювання власної новелістичної техніки. Василь Софронів-Левицький випрацював свій розповідний стиль - простий лаконічний стиль безпосередньої розповіді від першої особи, притаманний жанрові новелі. Він опанував композицію новелі - того специфічного жанру короткого оповідання, що мусить бути яскраве, живе, цікаве і ... розказане, як добра анекдота. Тож, шукаючи новелі в українській літературі, не можемо поминути творчости Василя Софронова-Левицького. Ігор Качуровський не знав напевно творчости Софронова, він не бачив збірки "Липнева отрута". Ця книжка вийшла ще в 1934 році у Львові; з того часу проминуло майже чотири десятиріччя, з війнами і мандрівками народів, у висліді яких і ми опинились аж на другій півкулі нашої землі - тож і книжка, а з нею і автор забулися. А в цій книжці можна знайти бодай пару новель.

У цьому році появилoся нове видання "Липневої отрути" - вибір з творчости Василя Софронова-Левицького. У вступі до нового видання літературознавець Юрій Клиновий стверджує, що у збірці найкращі такі новелі: "Клікуша", "Непорочна", "Будь щасливий, сину!", "Липнева отрута", "Небезпечна жінка" і "Світ такий красний". На мою думку, найкраща новеля - це "Гість з-під Монте Санто". Навіть сама назва має новелістичний посмак. Початок у новелістичній манері - просто речення з розмови лікаря-психіатра з пацієнтом-адвокатом, речення, що пов'язане з головним ефектом новелі, як того вимагав По.

Але пригляньмося ближче до цієї новелі, бо в ній письменник, свідомо чи підсвідомо, показує, як будувати новелю. Наслідуючи Меріме,

Софронів вставив тут "розповідь у розповіді" і пов'язує ці дві розповіді таким реченням:

"Мій знайомий доктор, якого я просив, щоб дав мені якусь тему до новелі із своєї лікарської практики, оповів мені цю історію одного свого пацієнта. Я передав її у формі оповідання. Коли він скінчив оповідати на цьому місці приблизно так, як я це передав, він запитав мене:

- Це один з цікавіших випадків моєї практики. Чи можете з цього щось зробити?

- Розуміється, пане докторе, тільки ще закінчення..."

Зрозуміла річ і для нас: потрібне закінчення, бо без закінчення немає новелі. І це закінчення в новелі Софронова є: закінчення для самої історії і закінчення для новелі, несподіване і непередбачене, як того вимагає жанр новелі. Василь Софронів-Левицький не тільки написав жанрову новелю, а ще й подав, як таку новелю треба писати. І інші новелі, що їх відзначив Клиновий, мають новелістичний характер. Спеціально відчутна новелістична атмосфера в "Клікуші": нічний красвид з таємничим місяцем, самотня прогулянка Улашина до темного безлюдного села, оскажені собаки, вкінці макабрична історія з трупом в залишеній хаті - все це складники несамоїтної картини для виведення несамоїтної події. Та закінчення - хоч і надзвичайне в реальному понятті - не є несподіване, а, навпаки, підготовлене настроєм і сюжетом оповідання. Новелею є "Липнева отрута", навіть написана з деякою дозою сарказму. Героїня цієї новелі немов би знята з галереї постатей "Декамерона": шляхетна дівчиця і її невдалий вискок на любовну пригоду. Початок добрий, вказує, хоч і посередньо, на той ефект, що його автор вибрав для своєї розповіді:

"Тугий соковитий липень стояв на замку, мов молодий засмаглий циган із скрипою".

Циган - у народному розумінні - брехун-обманець, то й чого ж сподіватися від його зводної музики? Новеля написана стилем новелістичної розповіді, без зайвих відхилень у красиві описи, сконцентрована на головному ефекті розповідної історії. Навіть ліричні вставки, що їх любить Софронів-Левицький, діють стилістично як підбудова до наміченого ефекту. Ось опис парку:

"Відомо, липові алеї - це відвічні зводниці та опікунки таємних зустрічей. Це зрадливі спокусниці на гріх. Притулки кохання ..." і так далі (пам'ятаймо, що це історія невдалої любовної пригоди).

Добрий початок має "Небезпечна жінка", а також і "П'ять сантиметрів". Ця остання новеля побудована на зразок розповідей Боккаччо; кілька осіб, далеко на відлюдді, в горах, слухають цікаву розповідь про любовну пригоду. У "Небезпечній жінці" новелістичне закінчення, а "П'ять сантиметрів" закінчується афоризмом, що може заступити несподіване закінчення, як в анекдоті часом пікантний вислів. "Непорочна", "Будь щасливий, сину!" та "Світ такий красний" - це радше психологічні нариси у

манері Стефаніка. Оповідання "Бунт проти влади" має підшкірну форму новелі: хоч це побутова картина, трохи підмальована для збільшення розповідної емоційності, епізод із пузирями-бальонами, з якими вознеслись у небо Оленині гроші, що їх вона вторгувала за продану на ярмарку корову, - це зав'язка для новелістичного ефекту, що міг би бути прикрасою повісті.

Софронів-Левицький умістив свої розповіді в колі побуту передвоєнної Галичини, і це їхнє умісцєвлення збагачує їх не тільки сюжетно, але й жанрово. Постає панни Емілії з "Липневої отрути" в цьому суспільстві забріханої цнотливості виходить цікавіша, і тим маркантніша її невдала любовна пригода. Та побут у цих новелях не стоїть в осередку оповідання. Для Софронова-Левицького побут - чи то з часу передвоєнного підпольського села, як "На похороні", "Мати і син", "Бунт проти влади", чи підсоветського ("День уродин") - це радше тло для розгортання оповідки.

Василь Софронів-Левицький був на шляху випрацювати свій власний новелістичний стиль розповіді. Юрій Клиновий підкреслює у нього сукупність форми і змісту, оригінальність метафори та спеціальні вступи (у Клинового названі "зачинами"), які часто зустрічаємо у Мопасана. Цей критик підкреслив також чорко використання прикметників, як одного із засобів уточнювати розповідь, що теж зустрічається в Мопасана. Ці стилістичні прикмети вказують на свідоме шукання Софронова-Левицького за власною манерою новелістичної розповіді, намагання бути у розповіді простим, стриманим і лаконічним, без зайвих наświetлень ситуацій і переживань, у тому розумінні, що автор намагається якнайдалі втекти від сентиментальності, що - на мою думку - не дозволяє нашим прозаїкам дійти вершка рафінованої стилістичної досконалості. У новелі розповідь існує сама собою, в її осередку стоїть ефект, що його свідомо вибрав письменник, і вона розкаже про події, що підтримують той ефект, як у будівлі окремі деталі служать для створення одної стилістичної цілості. Тут немає місця симпатіям автора до одного чи другого персонажа, тут є цікава історія, цікава оповідка з надзвичайним закінченням - і це єдині потрібні атрибути новелі. Широке застосування метафори у Софронова-Левицького переходить деколи в манеру з нахилом до експресіоністичного малюнку. Така мотивована форма розповіді в новелі діє, як "потік слів", умисне конструювання розповідної мови для зосередження уваги на головному ефекті.

"Сусід кидав на Петрову голову тяжкими словами, аж Петро сперся на свою палицю, щоб не впасти".

Тут підкреслене "кидав словами", та ще й не на особу, а на її голову (голова, відомо, найслабше місце для удару), і від цього удару слів Петро мусів спертися на палицю, щоб не впасти. Пляново зосереджений добір слів чи радше фраз для підкреслення головного ефекту розповіді.

Новелі Василя Софронова вийшли вперше друком у 1934 році. Автор вивчив новелістичний жанр, зробив багато перекладів з кращих новелістів

Заходу на українську мову, і на цьому можна було будувати розвій української новелі. На жаль, так не сталося. Нове видання "Липневої отрути", що вийшло друком у 1972 році в Торонто (Канада), тільки посилює жаль, що не довелося Василеві Софронову-Левицькому залишитись у новелістичному жанрі, створити якийсь оригінальний цикл української новелі на зразок "Декамерона" чи Де-Костероваго "Тіля Уленшпігеля" і міцно стати в нашій літературі.

Правда, Василь Левицький не занехав цих багатьох років, що пролетіли від часу видання "Липневої отрути" у Львові і становлять більшу частину, та ще й ту дозрілу, і в біологічному, і в мистецькому розумінні, його життя. У час війни Левицький був літературним керівником театру-ревію "Веселий Львів" і для цього театру написав низку одноактівок, тексти до пісеньок і куплетів, підрадаговував і підправляв сатиру програми цього театру. Він є також автором сценічних творів для дітей і співавтором першого в Галичині довгометражного фільму. Але це поширення письменницького варстату не сприяло розвоєві інувати в творчості Левицького. Його нариси писані в манері Стефаніка, що більше - письменник дав себе втягнути у такий популярний у нашій літературі сентименталізм, що є безперечно найбільшим ворогом стилістичної регляментації в літературі. Разом потерпіла і розповідна манера, що в новелі була засобом концентрації для навітлення одного запланованого ефекту розповіді, а в сентиментальному нарисі виконує завдання розчулити читача, викликати співчуття. У новій творчості Левицького треба звернути увагу на його афоризми, "міні-мислі", як він їх називає, що їх народжує дотеп - це основа анекдоти, як анекдота стає підґрунтям новелі.

Найбільше часу віддав Василь Левицький журналістиці. Від 1926 року, коли він почав працювати у пресовому концерні Івана Тиктора у Львові, Левицький постійно працює журналістом. Це в головному й є причиною, чому він не віддав себе цілковито письменницькій праці, головне новелістиці, в якій було його призначення. У журналістичній праці Левицький використав свій письменницький талант для мистецького репортажу. Перед кількома роками він побував у країнах поселення українців в Середній Європі, в Югославії, Чехо-Словаччині і Польщі і з цієї подорожі привіз книгу репортажів, що появилася друком 1969 року у Вінніпегу під назвою "Кланялися вам три України". В українській журналістиці Левицький здобув місце відповідального і досвідченого редактора газет і журналів із широким засягом зацікавлення. Знання й орієнтація в літературі і мистецтві, головне в театральному, дозволило йому написати багато критичних і оглядових статей і рецензій на літературні видання, мистецькі появи і театральні вистави. Він має пошану між колегами-журналістами, що обрали його головою своєї професійної організації.

Левицький і далі працює, і треба сподіватися від нього ще нових творів і нових книжок, яких йому ширю бажаємо.

ВИСТАВКА М. АНДРІЄНКА В ПАРИЖІ

Володимир Попович

Від 7 листопада до 15 грудня 1972 відбулася в галерії С. Шальома в Парижі виставка малярських творів М. Андрієнка. Виставка займала 5 великих заль, в яких було понад 110 творів (чотири залі - олії, одна зала - гваші).

Усі виставлені твори були абстрактні й походили, за виїмком двох-трьох з періоду 1960-1972, в якому мистець малював майже виключно абстрактні композиції. Щоправда, в роках 1920-1930 Андрієнко теж творив абстрактні образи, але тоді це був інший стиль (кубізм, конструктивізм), і мистець порушував тоді цілком інші проблеми, як тепер.

Теперішній абстрактний період Андрієнка - це зовсім новий і важливий етап у його малярстві, а не поворот до 1920-1930 років, про що саме можна було наглядно переконатися на цій виставці. І дуже добре сталося, що якраз на цю виставку попали твори виключно з найновішого періоду, який замикає в собі певну стильову цілість. Хоч уже на двох попередніх виставках (Париж-1964 і Рим-1965) були показані твори нового абстракціонізму Андрієнка, але ці обидві виставки не зібрали такої великої і різнобарвної кількості картин, як теперішня.

Така гарна й багата виставка дозволила значно повніше побачити й краще зрозуміти нові пошуки Андрієнка та оцінити його вклад в нове мистецтво наших днів.

Найновіша виставка є підсумком одного важливого й довшого етапу в житті мистця. 12 років творчої праці, пошуків і реалізації та біля 200 картин - вповні заслугоували на таку поважну конфронтацію. Цей етап малярства Андрієнка тим більше цікавий, що він проходив у час повної "атомізації" сучасного мистецького життя, коли то появлялися щороку нові напрямки, тенденції та стилі і немов блискавки оббігали всі більші мистецькі центри в світі, коли то співіснували побіч і ліричний експресіонізм, і малярство жесту, і малярство каліграфії, і оптичне та кінетичне малярство, і т.д.

Найновіша творчість Андрієнка проходила під час гарячкового поспіху в шуканні скрайніх формалістичних тенденцій, серед яких не лише тяжко було дошукуватися якихсь ідей чи думок, але навіть не можна було знайти малярської культури та пластичних вартостей. Одні мистці хотіли проповідувати малярством якусь філософію, подібно як у минулому столітті малярство конкурувало з літературою, другі бажали експериментувати новими технічними винаходами й новими

матеріалами, одні й другі часто занедбували, а то й явно ігнорували пластичні вартості в малярстві.

І серед такого небувалого розгардіяшу в світовому мистецтві - Андрієнко стоїть сам та з питомим йому внутрішнім спокоєм іде своїм власним шляхом, використовуючи багатий малярський досвід з попередніх етапів.

Дух часу Андрієнкові не був і не є чужий, але він не хоче йти за модою, вибирати втертий шлях; він має шляхетну амбіцію і всі природні дані на те, щоб по-своєму висловлюватися в малярстві і по-своєму інтерпретувати актуальні світові головні течії. Андрієнко пішов в абстракціонізм не тому, що цей стиль тепер у моді, але тому, що в цьому новому стилі він міг висловити нові проблеми своєю власною пластичною мовою. Не зважаючи на ті всі переміни, які відбуваються довкруги нас і в мистецтві, Андрієнко завжди залишається в першу чергу *малярем*, для якого пластичні вимоги є постійно діючим законом.

Андрієнко підходить до зображення свого невидимого світу як маляр, а не як учений, не як ілюстратор фантастичних фікцій, ані як експериментатор чисто формальних розв'язок.

В особі Андрієнка гармонійно співдіють: маляр, філософ і поет. (Хоч я не люблю вживати терміну філософія, бо його так надужили в останніх часах, що вже мимоволі виривають деякі упередження до нього. Справа в тому, що деякі критики добачають часто філософію там, де її якраз нема, а коли твір не має пластичних вартостей, то йому приписують ... філософію.) Щоб переконатися в цьому співіснуванні маляра, мислителя і поета - вистачає оглянути найновішу виставку Андрієнка.

Андрієнко-мислитель бере за теми своїх творів незримий для нашого ока, але існуючий світ. Ці теми випрацьовує Андрієнко-маляр і творить з них органічно з'єднані композиції за всіма законами малярського мистецтва. Андрієнко-поет надає цим творам немов би "душу", що робить їх живучими та цікавими, надає їм спонтанності.

Мистець представляє у своїх творах не так зовнішність речей, як їх суть, начебто він мав якийсь додатковий змісл бачити й відчувати речі для звичайних людей невидні.

Андрієнко малює матерію - в русі, в експльозії, космічні тіла і космічні хвилі, невідоме проміння, енергію та світла, уявні простори, площі, перспективи. Інколи видається, що в деяких творах є щось із сюрреалізму, але це ні в якому випадку не є класичний сюрреалізм, який виходив із підсвідомости маляра, а скоріше якийсь сублимований сюрреалізм. Андрієнко зображує наприклад уявними формами технократа, танцюриста, театральну сцену з перехрещенням різних кольорових рефлекторів, а навіть композицію на тему якогось оптичного апарату. Часом ту саму тему мистець інтерпретує в кількох різних варіантах, кожний з них, розуміється, в інших кольорах та в іншій композиції. Всі ці

теми Андрієнко трактує по-малярськи, а не як науковець чи ілюстратор. Хоч би взяти такий твір, як "Оптометер" - є в ньому лише легкий натяк на оптичний прилад, але ціла композиція і кольори потрактовані як самостійний малярський твір, а не якась ілюстрація з фізики чи окулістики.

Як це вже помітили французькі критики (напр., Guy Dornand), Андрієнко все змагає до досягнення рівноваги між інтелектом і чуттям. Якщо б можна було заглянути до його лябораторії праці, то, може, легше ми зрозуміли б, як мистець змагається за цю рівновагу. На виставці ми бачимо вже готові осяги й подивляємо в них цю здобуту рівновагу, де кожна думка майстерно убрана в пластичну шату. Ця досконала рівновага видержана в усіх творах, лише в деяких картинах вона легко перехиляється в одну чи другу сторону. Якщо в кількох творах є легка перевага інтелекту над чуттям, то це проявляється лише в структурі композиції, а ніколи в кольорах чи в рисунку. Натомість незначне пересунення рівноваги в сторону чуття надає творам ліричної легкості, спонтанності, вони звучать поетично немов "Соняшні клярнети" Тичини.

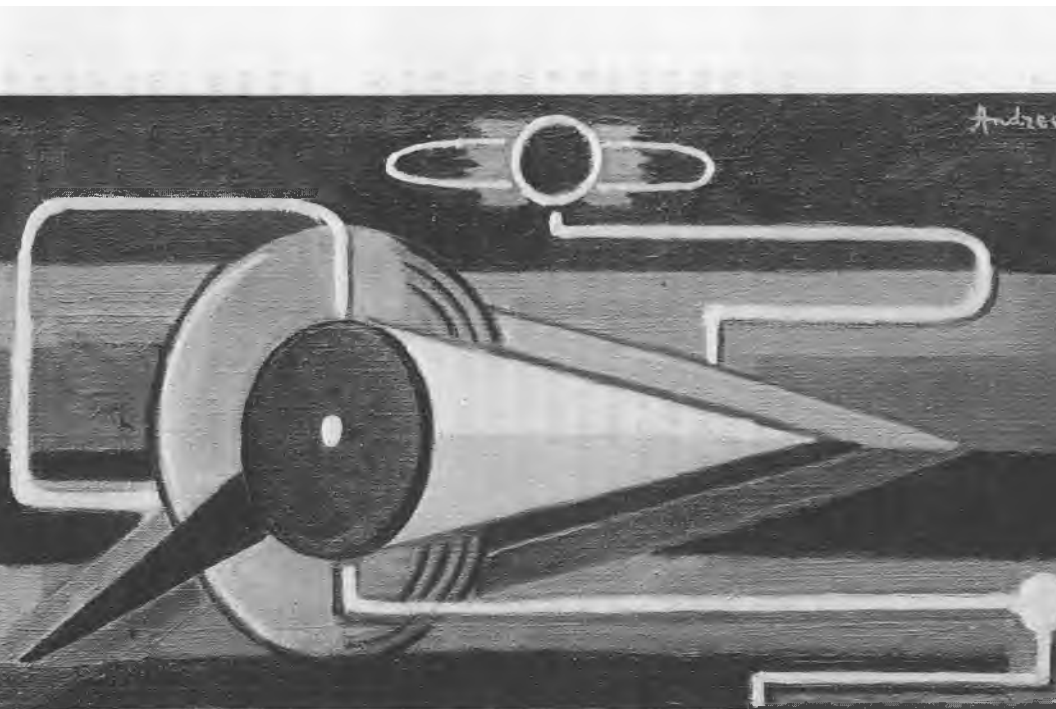
Ще кілька слів про кольори Андрієнка. Він, у загальному, не любить вживати багато кольорів в одному творі, а тим більше в абстрактному, де багатство кольорів могло б приглушити, або й убити основну ідею твору.

Є твори, в яких мистець обмежується до двох або трьох кольорів, при чому один з них домінуючий. Зате Андрієнко, як досвідчений віртуоз, видобуває кольористичні ефекти півтонами, нюансами тонів та співставленням ясних і темних площ. Тому, може, на перший погляд і для невиробленого ока, його картини не приковують уваги кольорами. В образи Андрієнка треба вслухатися, як у симфонію; взагалі, на твір Андрієнка треба дивитися довго і що довше перед ним стояти, то більше секретів він нам зраджує, то більше зачаровує своєю таємничістю і шляхетністю.

Улюблений колір Андрієнка зелений, і він його найчастіше вживає; далі йдуть - синій, рожевий, сірий, а вже рідше - яснофіялковий, блакитний, білий, жовтий та бурнатний.

З технічного боку, можна помітити деякі новості, як ось зображення рельєфу відповідними матеріалами, орудування різними фактурами на одному полотні, вживання наліпок з дерева, полотна чи металу, але це зроблено дуже дискретно, бо такий підхід був зумовлений виключно композиційним задумом, а не самоціллю для самої новизни. Виставка переконує нас, що Андрієнко, завдяки особистій культурі, непересічному талантові і великому творчому досвідові, зумів створити свій власний абстрактний стиль, який відрізняє його виразно від усіх інших мистців-модерністів.

Андрієнко цікаво й добряче оповідає нам про небачені речі малярською мовою, повною поезії і глибини думки. Його мова інтелігентна і сповнена делікатности як і сама особа мистця.

ПО НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО

"Чорна стрілка"/Олія, І

Поміщуємо, за ласкавою згодою авторів, кілька виїмків з рукописної статті про М. Андрієнка професорів Сорбони Жана Кльода і Валентини Маркаде.

...Почавши від 1958 року, Андрієнко знову повертається до абстрактних малярських конструкцій, від яких він почав у роках 1916-1917. Він виходить із ствердження, що ми живемо в добі, коли мистець, оточений неймовірною кількістю реалістичних фотографічних зображень, змінює свій погляд на світ. Часописи, журнали, афіші, світляні реклами, телевізія й кіно представляють образ видимого світу нецікавим і неспосібним збуджувати уяву й натхнення. Тож мистець непомітно звертається до творення світів чи видінь, що не існують в сприйнятливій реальності. В минулих цивілізаціях помічається, - каже Андрієнко - те коливання, в якому видно перехід від естетичного реалістичного циклу до циклу умовного мистецтва. І так на місце реалістичного ідеалізму греків прийшло умовне зображення візантійської епохи. Пізніше, в XII-XIII ст. відбувається поворот до реалізму в італійців, який доходить до верхка в XVII ст. На думку Андрієнка, ми є свідками зміни реалістичного мистецтва XX віку, яке змагає до умовного відображення видимого світу, а навіть і до творення можливого умовного, але не існуючого світу.

Картини Андрієнка це точна, ритмічна й мистецька гармонійна співдія різних елементів, узятих з видимого світу. Це винахід нової реальності, збудованої з частини конкретного світу. Таке мистецтво можна називати "абстрактним" лише умовно. Назва "конкретне мистецтво", яку волів Кандинський, підходить йому краще. "Ми живемо, - пише Андрієнко - в добі відкриттів у всіх ділянках. Відповідно до духу нашої доби, мистець теж ступає на шлях відкриттів та винаходить у своїй пластичній ділянці і починає творити форми неіснуючі й небачені. Витягнені з небуття, створені на полотні чи в камені, дереві, залізі, - ці форми починають існувати, робляться реальністю. Інтерес цих форм криється в їх несподіваності, в дотепності й образності, з якими вони побудовані, в прийомах і способах, застосованих для виявлення загального задуму. Але незалежно від себе самого мистець вкладає в свій твір індивідуальні особливості, які він сам мало усвідомив, свої підсвідомі настрої. Вони неминуче відбиваються в його творі. Коли внутрішній світ порожній, таким самим беззмстовним буде і його твір..."

На виставці Андрієнка в Римі в галерії Іль Біліко 1965 року майже всі 40 творів походили з періоду від 1959 до 1964. Мистець досягнув у них повне злиття ідеї і її вислову, і видно його свідоме бажання розбити пласку поверхню картини. Щоб це досягнути він співставляє кольорові площі, вживає матерії з контрастними тонами, ясними й темними, нюанси теплих і холодних тонів, рельєф, рисунок та перехресні поверхні. Абстрактні форми є зматеріялізовані випрацюванням матеріялу, кольору та застосуванням різних відмінних матеріялів (пісок, ринь, дріт, картон, голе полотно і т.д.). Виразною відмінною прикметою творчості Андрієнка є зосереджений характер, повний напруги всіх душевних сил для поглиблення і кристалізації ідеї, яка його полонила. Маючи виїмкову працездатність і виробивши собі впродовж десятиліть власну техніку, яка йому дозволяє висловити свої почуття і думки кольорами та формами, Андрієнко не сказав у малярстві свого останнього слова...

Людина великої культури, Андрієнко проявляється теж у літературі. Він написав численні статті для журналів... Його оповідання є літературним продовженням його малярської творчості. Вони цікаві способом представлення фактів, ущипливим гумором, так характерним українській владі, є в них немов би перекликання з Гоголем. Використовуючи обхідні дороги, щоб дійти до сюжету, вживаючи вмילו відступів, бажаючи вести читача до розв'язки окружною дорогою та представляючи найпростіші речі під кутом таємничості, - всі оповідання Андрієнка мають теми зі щоденного життя у Франції, або з її історії ("Сальон пані Т.", "В темі часу", "Перехрестя" і його шедевр "Миші").

...Андрієнко є немов би внутрішньо спалений малярством, для якого він посвятив ціле своє життя. Він творив спокійно, по-простому, але з безприкладною прямолінійністю і напругою, які йому не дозволяли йти на угоди ні на компроміси. Пер Куртійон добре сказав, що "Андрієнко ніколи не висувався на помітні місця, мовляв, дивіться, який я; навпаки, він завжди давав докази скромної простоти".

Нічим не можна так добре схарактеризувати постать Андрієнка, як цитатою з "Портрету" Гоголя про маляра: "Самотужки, без учителів і школи, він сам знайшов у своїй душі правила й закони, захоплений єдиним тільки прагненням удосконалитися і йдучи - може, і несвідомо - єдиною лише дорогою, яку йому вказувала душа".*/

Жан Кльод і Валентина Маркаде (1972)

*/ Н. В. Гоголь. Собрание сочинений. Москва, 1959, т.3, ст. 117.

УКРАЇНА МОЇМИ ОЧИМА

Анна-Галія Горбач

КАРПАТСЬКИЙ ЕКСПРЕС

Шовечора, о 22.30 год. відходить з одного з перонів пражського головного двірця дуже статечний експрес, що його звать "карпатським", дарма що по його вагонах виведено великими кириличними й латинськими літерами Прага - Москва. Його дорога веде почерез Кошиці, Чоп, Львів, Київ, далі в Москву, що апострофується в українських радянських виданнях, як "столиця нашої батьківщини, Радянського Союзу". (Це дивує, бо ще тому 15 років один відомий український київський історик у розмові на цю тему заявив, що тільки український виродок може називати Москву своєю столицею, бо столиця українців усе ще Київ).

На пероні біля карпатського експресу та в коридорах вигідних спальних вагонів чути лише російську мову, хоч може вам трапитися, що, коли запитаєте вагоновожату по-українськи про своє місце, хтось нишком до вас підійде і питає: "Ви українка, звідкіля і куди?". Російські пасажирі, переважно туристи або родичі стаціонованих у Чехії солдатів, або й самі солдати, що їдуть у відпустку чи перевишкіл у свої гарнізонні міста, почуваються в цім поїзді вже трішки "дома", вже їх не пече чужа земля під ногами, де, головно після окупації, довелося наслухатися стільки закидів та наруг від чехів та словаків. Моє перше знайомство в цім поїзді було з галицьким українцем, що вертався від брата, який живе в якомусь чеському місті. Коли ми трохи розбалакалися в порожньому коридорі при голоснім стукоті коліс, він мені заявив: - Пані, я так стидався, я так стидався! Ті чехи мені на кожному кроці в очи пекли, я мусів заявити, що я не руський, що я українець, і не українці здушили їх.

Чисти спальні вагони вистелені м'якими килимами, з теплим приемним світлом - усе з матеріалу першої якости, все тут Made in Eastern Germany - запрошують пасажира розташуватися на довшу їзду. Треба зараз таки зайняти горизонтальне положення на своїм ліжку, бо тяжкі вагони, призначені на широкі рейки, тут так качають і грюкають, що ледве можна втриматися на ногах.

Кожний вагон має свою вагоновожату (стюардесу), або й жожатого, що контролює квитки, роздає спальну білизну, варить пасажирам чай, який продають ще в старовинних склянках із срібними підставками, що на них, правда, вигравіруваний уже не російсько-царський орел, як це було колись, а герб залізниці Радянського Союзу.

Коли поїздом керує "Львівська бригада", то від машиніста по контролерів та вагоновожатих і електротехніків - усі українці. Тоді подаватиме вам чай за 4 гелери чи 2 копійки якась мила Дарка чи Катруся, хоч і поміж дівчатами "Московської бригади" можете натрапити на українку, що живе стало в Росії, але свою мову не забула, бо відвідує літоту маму на Полтавщині чи Черкащині. Особливо біля Чопу, коли і для цих дівчат приходить справжання митна Сцілла і Харібда, то людині може їх жалко стати. Нервово роздають вам декларації для виповнення (зголошення валюти, золотих речей та зброї), збирають пашпорти, замикають щільно двері умивальні та туалети. Одній я з них сказала, що переїжджала вже багато границь, але такої суматохи ніде не переживала. Та вона повчила мене, що ніяка країна не є така zagrożена, як Радянський Союз, мовляв, усякі агенти та шпигуни хочуть продертися сюди, як от наприклад з Федеративної Республіки Німеччини...

Перед Чопом ще прийшов до мене дуже поважний офіцер у темносиньому пальті й попросив про мій пашпорт. Він довго порівнював, чи фотографія відповідала моєму обличчю, і перегортав з незадоволенням мій густо і часто штемпльований пашпорт.

- У Китаю ви не були? - спитав він мене згодом.

- Ще ні, - відповіла я спокійно з легкою усмішкою.

Поворотною дорогою трапилося, що вагоновожата, молода дівчина зі Львова, вже під час контролі накинулася на мене з докором, чому я їй не сказала, що я з Західної Німеччини.

- А в чім справа, ви ж бачили мій квиток.

- Я думала, що ви наша, той дала вам пашпорт разом з нашими до контролі, а там мені висловили догану, бо я мала його вилучити... і дати комусь іншому.

Найбільше клопоту можете однак принести молодим прикордонникам, коли везете зі собою книжки. Вояки, що на прикордонній службі в Чопі, до книжок звичайно не компетентні; вони кличуть якогось підстаршину, а той знову посилає вам на голову якогось "спеціаліста" з "Інтуріста", молодого філолога, що з цікавістю перегляне ваші подарки для людей з літературних кіл та ще, може, попросить якусь збірку того чи іншого англійського чи французького поета. Тільки з українськими книжками клопіт, їх треба депонувати при кордоні й можна забрати повертаючись.

Поки поїзд переставляють на широкі рейки в Чопі й ваша митна контроля закінчена, можете проходжуватися по пероні й студювати перші радянські афіші, приглядатися залізничникам та прикордонникам, прислухатися до розмов, що ведуться між пасажирами, які виходять на перон розім'яти ноги.

- Вот Рассея! - вигукує огрядна "мамаша", що повертається мабуть, з Чехії, де відвідувала сина в якомусь гарнізоні. Мимоволі здригаюся і хочеться їй кинути у вічі: ви погано вивчали географію! Бож саме тут біля Чопу чути раз-у-раз угорську мову. Офіціанти в ресторані, продавці в буфеті, працівники в філіялі державного банку, мабуть, переважно угорці. Але йду далі пероном і чую, як машиніст у льокомотиві голосно розмовляє телефонічно по-українськи і викликає згодом свою централю - Львів. "Львівська бригада", - пригадується вяснення вагоновожатої.

Уже в Мукачеві входять до поїзду закарпатці, приносять зі собою шум і галас. У ресторані якийсь молодик уже встиг випити і б'є себе в груди та вигукує: "Я український письменник!" Поїзд під'їжджає щораз стрімкіше на перевал, далекойдучі електричні проводи перетинають темнозелені ліси, тут і там на узліссях дерев'яні хатки, бойківські церкви. Все таке самозрозуміле, близьке і відоме, а хотілося, щоб було якесь надзвичайне.

РОДИННИЙ КЛАН

Моя зустріч з Україною - це в першу чергу зустріч з її людьми. Вони мене так захопили, що я прогавила поважні й цікаві музеї, не мала очей для архітектури, для соняшникових піль та каштанів. А пощастило мені пізнати широкий перекрій українського населення.

Родина мого чоловіка походить зі села, старша генерація це колгоспники, середня та молодша теж почасти колгоспники, але також технічна інтелігенція (зі середньою та вищою освітою), що живе по містах. Почерез мої літературно-наукові зацікавлення потрапила в різні кола творчої інтелігенції.

Рід мого чоловіка гордий і вимогливий. Мій покійний тесть, якого я, на жаль, не знала, був великим авторитетом, до нього йшло ціле село на пораду й розраду. Після його смерті таким авторитетом у великій родині та в селі став брат мого чоловіка. І до нього йдуть люди по раду, його шанують і люблять. Колись він замолоду вів драматичний гурток у селі, двоярідні сестри мого чоловіка співали арії Одарок і Оксан на сільській сцені. Сьогодні ці Марини й Пазі живуть у Львові, кожна з них зуміла краще чи гірше завоювати собі місце в міському житті й причинитися до зукраїнщення Львова.

Мене збирали страхи перед цими зустрічами: чи вони мене, чужу кістку, що виростає на чужині, приймуть до родинного клану? чи знайдемо ми спільну мову?

Коли другого ранку після мого приїзду приїхали представники родини автобусом уже пів сьомої і попрямували впрост до готелю (я знала про їх ранній приїзд), то кімнатна прислужниця, що роздає ключі на поверсі, обурено заявила, що так рано в готелі гостей приймати не можна. Однак, на моє вияснення, що це робочий народ, для якого день починається не о 8-ій чи 9-ій, а о 5-ій рано, а ми ж тут у Радянському Союзі, тобто, як мені говорили, в країні робітників, вона знітилася і надуту дивилася, як тяжкі сільські чоботиська ступали по м'яких килимах першого поверху готелю, прямуючи в мою кімнату.

За кілька днів перебування у Львові мене переконала родина, що люди йдуть і без дозволу на село (я все ще на нього ждала). Тож я дала себе спокусити. Мені пригадався дрібний епізод, про який мені розказував дядько, що живе в Румунії. Коли він у Чернівцях не міг діждатися дозволу відвідати рідню в Снятині, він звернувся до урядовця зі закидом, мовляв, люди мене називають за мою легальність дурнем і радять їхати без дозволу. Урядовець засміявся щиро і сказав йому, "Та ви й справді дурні..."

Однак моє прийняття в родинний клан у селі не обійшлося без відвідин найповажніших тіток і дядьків, де треба було раз-у-раз запивати знайомство самогонкою приправленою вишняком і закушувати смачною шинкою чи яєшнею. Це мало ті наслідки, що доки я доїхала до Львова, то дирекція Інтуриста вже знала, що я не дотрималася строгого припису, не залишати призначені місця побуту. Треба було сидіти маком під одним дахом, бо при сьогоднішній техніці чуйна душа зателефонує про приїзд неочікуваної гості куди слід і не слід.

КІЛЬКА НЕЗАВИДНИХ ЖІНОЧИХ ДОЛЬ

Якось мені пощастило пізнати кілька жіночих доль, що хоч напевно не репрезентативні, проте не можу їх промовчати. Всі вони з ближчого кола знайомих.

Марина перебирає після війни опіку над трьома малими дітьми сестри, що разом з чоловіком вивезена в Казахстан. Тяжкі післявоєнні роки, дітей нема в що одягнути, а треба їх посилати у школу. Вона рішає їхати в північне місто, де можна набути на чорному ринку текстилі. Там однак її заарештовують, і вона дістає після процесу 5 років Мордовії (знайомий київський філолог на такий фразеологізм сказав: "О, як жакливо це мусить бути для мордовського народу. Назва його батьківщини стала синонімом каторги! Уяви собі, Катрусю (це до дружини, як це звучало б: - Дістав п'ять років Україні!"). Марина вагітна, в таборі поронює, дістає згодом важку дизентерію, її вивозять в барак умираючих. Почерез вікно добирається до неї добрячий хлопець зі східних земель, приносить літру чистого спирту і радить пити його ковтками впродовж двох днів. Марина видужує, після ув'язнення вертається

додому, а тут спустошене гніздо. Найкраща приятелька відібрала в неї чоловіка. Живе вона сьогодні самотня, віддає свою доброту людям і роздумує над тим, чому її обдурило життя?

Меланя, колись така ж красуня як Марина, була вивезена з батьками 1940 р. в Красноярщину. В 1944 р. родина легально повертається в Галичину. По дорозі Меланя губиться від транспорту. Її підозрівають поліцейні органи у втечі зі заслання. Від 1944–46 року вона ховається від людоловів, але таки потрапляє їм у руки. Тюрма, табори. Вернувшись, вона збирає всю енергію, щоб учитися, і здобуває міську професію. Сьогодні здобула сякий-такий достаток, але немає здоров'я. Тюремні мури стали її травмою. Ми зустрілися в кімнаті доподвірнього львівського мешкання. Перед вікном голий мур сусідньої камениці. Враз Меланя, що вперше помічає надворі голий мур, вибухає спазматичним плачем і трясеться як у гарячці.

Старенька пані, колишня галицька діячка, відбувши свій довгорічний реченець кари й "перевиховання", ніде не має права приписатися. За її колишнє мешкання, меблі та книжки - держава дала їй 200 карбованців відшкодування. Бідолашна, вона постійно на мандрах. То в одних знайомих перезимує, то в других перебуде дальших кілька місяців, ніде немає вона власного притулку. Однак її енергія і віра в життя та майбутнє свого народу безприкладні.

Фрозіна, молода селянка з Покуття, виходить заміж за азербайджанця. Він її намовляє продати хату, що має в спадку від мами, і переїхати жити на Закавказзя, де проживає його рідня. На Закавказзі родина чоловіка трактує її як зайду. В сімейній землянці немає місця для неї і її дітей. У вагітному стані, з двома маленькими дітьми вона рішає вертатися в рідне село і кидає чоловіка, що не зумів вибороти для неї місце серед родини. Стає дояркою, працює до безтями, щоб побудувати дітям хатину. Осягає свою мету, але сьогодні 50-річна, вона непрацездатний інвалід.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОБУТ

Присадибні господарства уможливили багатьом селянам поблизу міст підняти свій матеріальний стан, бо люди, користаючи з широко розбудованої транспортної мережі, везуть свої товари на міські ринки, де завжди великий попит на свіжі овочі, ярину та птицю. Сьогодні електричне світло, а з цим радіо і телевізія самозрозумілі речі по селах поблизу міст. Племінники мені показували нові, гарно збудовані хати під черепицею і всі заявляли: "Стрийко не пізнав би рідного села" Через тісні контакти з містом, де вже живе і частина молодшої генерації, в село приходять елементи міського, себто міщанського побуту. На жаль, ця міська побутова халтура витісняє зі села стару вишивку, колишній строго-скупий смак, що їх підтримувало освічене жіноцтво, яке старалося

виховувати любов до народного мистецтва і його пристосування в щоденному житті. І хоча не можна твердити, що в Україні не стараються популяризувати серед населення народну тканину й вишивку, різьбу та ганчарські вироби, то, на жаль, ці речі скорше побачите у дуже добірному українському міському оточенні, лише в свідомих українських інтелігентських родин (їх, правда, немало), де знають і вартість цих речей. А пересічний обиватель любиться в тюлях, метеликах і пташках на вишивках і всякого роду кряцках, що ми тут звикли називати "кічем". Молоді освічені українці цікавляться старовиною. Мандруючи селами, вони скуповують у селян старі "дзигари", цебто годинники з часів австрійських царів, по запорошених церковних хорах шукають збляклих прастарих ікон, різьблених хрестів, мосяжних свічників. Молоді жінки в місті гордо зав'язують собі часами квітчасту хустку на лад гуцульської газдині, а чоловіки купують у косівських майстрів сардаки і парадують у них по Львові.

САМОЗРОЗУМІЛА ТЕХНІКА

Сильне враження зробила на мене самозрозумілість, з якою наші люди оволоділи технікою і широко користуються нею. Взяти, як наприклад, хоча б транспортний чи комунікаційний відтинок. Телефонічні центральні вможливають вам розмови з найдальшими закутинами країни; коли чекаєте на сполуку зі закордоном, можете чути, як телефоністки раз-у-раз вигукують по через гучномовці: Владивосток, кабіна 3; Тбілісі, кабіна 7; Свердловськ... До багатьох міст європейської частини СРСР можна впрост самому набирати число з відповідних кабін, як ми це знаємо з тутешньої практики. Кабін є багато і ніяких черг тут не видно. Не інакше з транспортом. Почавши від таксі (якими тут їздять не тільки люди грошовиті, бо шофер бере і по кілька пасажирів, що їдуть у той же напрямок, і вони ділять між собою невисоку плату), аж по автобуси, поїзди та літаки. В Чернівцях у готелі "Буковина", що побудований на східньому краю міста, де колись були поля та пасовиська, а сьогодні розбудовані нові квартали, я мала нагоду простудіювати роз'їзд літаків. З Черновець можете полетіти не тільки в Київ, Львів, Одесу, Харків чи далі на північ, але також до Кам'янець-Подільського, до Івано-Франківська, до Ужгороду чи Дрогобича. Ціни справді "народні", як і на всякий транспорт. Літаком зі Львова до Києва коштує 10 карбованців. Правда, для закордонних туристів не всі ці місцеві лінії відкриті, бо летять переважно малі машини, яким бракує внутрішнього "шику", що ним влада конче хоче заімпонувати чужому відвідувачеві.

Хто хоче потрапити в народну гущу, хай вибере собі якусь провінційну автобусову трасу, як ось Львів-Ходорів чи подібну. Люди транспортують найнеможливіші речі. Пам'ятаю, як до мене підсіла бабуся з мішком пір'я, що пролізало крізь рідку тканину, а я, як на лихо, мала на собі чорний костюм, бо після повороту в місто хотіла впрост піти до театру...

Моя двоюрідна сестра, старша пані-пенсіонерка, що часто виїжджає неділями в Карпати, нарікає:

- Знаєш, наші селяни такі безоглядні, як поналізають в автобуси зі своїми скриньками, мішками, кошиками, то тобі геть пообдирають панчохи чи суконку. Раз я одному такому дядькові докорила, чого він лізе з такою всячиною в автобус, а він мені сказав: "Ви б у місті без моїх скриньок їсти не мали що..."

Воно таки так, міська людина радо купує свіжий товар на ринку, але не думає, що його якимось треба довести. Нашому дядькові це знову ж дає додатковий заробіток, він знайомиться з містом, користує з його крамниць, де краща доставка товару, ніж у селах.

Приємно вражають придорожні автобусові станції: ждальні збудовані зі смаком, з гарними мозаїками чи фресками зі сценами з народного життя або з історії, головню там, де старі княжі руїни (Старе село, Городиславичі). Але розказував мені знайомий, що в Дрогобиччині наші художники зуміли і технічним спорудам надати привабливого вигляду.

ПІД КРИЛАМИ ІНТУРИСТА

Усі готелі, в яких зупиняються закордонні туристи, підлягають державному підприємству "Інтурист", що має монополію на бізнесові контакти з закордонними бюроми подорожей. Індивідуальну подорож до СРСР треба заздалегідь устійнити, замовити кімнати, квитки для поїздів чи літаків і заплатити західньою валютою. За додатковий нічліг на місці треба також платити закордонною валютою.

Молоді жінки і чоловіки, працівники, що опікуються різними групами, мають переважно закінчену високу освіту з ділянки однієї з західніх мов та літератур. Мені пощастило познайомитися з кількома дуже цікавими молодими людьми, що живо дискутували зі мною про західню літературу, авторів, яких твори не можна тут дістати навіть у перекладах (Камю чи Еліот). Очевидно, що в Інтуристі є працівники, яким доручено обсервувати коло зацікавлень туриста (особливо індивідуального, що не зв'язаний з якоюсь програмою, як це буває при групах), і вони іноді звертають вам увагу, що ви "надуживаєте гостинність радянської країни".

Про готелі Інтуриста ходять всякі чутки, що там підслухові апарати в телефонах, що в стінах вбудовані телевізійні "очка" (знайомі, що часто їздять до Дьвова чи Києва, називають пошепки числа цих кімнат). В готелі, особливо у Львові, вас можуть під час тривалого перебування кілька разів просити перенестися з кімнати в кімнату, при чому можете якраз потрапити в ту кімнату, про яку ви чули ті інформації.

Один мій знайомий, коли ми зайшли в мою кімнату в Києві, насамперед накрив подушкою телефонічний апарат. Якщо ви маєте звичку вертатися пізно вночі до готелю (це дозволено, щонайбільше ключниця бурчатиме, що не може спокійно переспатися на канапі), то може трапитися, що біля 4-ої ранком задеренчить телефон і невинний голос спитас, чи це кімната така то, при чому назвуть сусіднє число. Звичайний трюк, щоб перевірити, чи ви ночуєте в готелі.

Коли ви скрізь говорите по-українськи, то в Києві може вам трапитися, що молода працівниця "Інтуриста", яка полагоджує ваші справи, заявить, що вона, на жаль, росіянка, що старається вчитися по-українськи, бо це така чудова мова і т. д. За рік, однак, виявиться, що вона прекрасно говорить по-українськи. Що це? - питаєте себе. Чого людина прикидається? Чи, може, пробувала перший раз спровокувати вас на розмову патріотичного змісту?

ПРИСТОСОВАНІСТЬ ЧИ БАЙДУЖІСТЬ?

Коли ми вже при "Інтуристи", то можна згадати й про реакцію працівників цього підприємства на консеквентне вживання української мови. Нижчі службовці в Києві щойно після двох-трьох днів заговорять до вас також по-українськи й раптом висловлять своє задоволення з приводу того, що ваша мова "чиста", не пересипана русизмами, що не гордуєте українською мовою.

Одна росіянка, що виросла в Україні, твердила, що українці не вміють шанувати рідної мови й культури. Ті, що приходять зі села в місто (Київ) і тут поселюються, скоро переорієнтовуються, що коли говоритимуть по-українськи, міське населення трактуватиме їх як селяхів і провінціалів. Тож вони, не знаючи російської мови, переходять на українсько-російський воляпюк, надіючись, що це сприятиме їхньому влаштуванню в міському середовищі.

Що в цьому дрібка правди, я переконалася особисто, коли ходила містом з моїми буковинськими чи галицькими родичами. На моє здивування, чому, стрівши знайомого, мій племінник перейшов на російську мову, він заявив, що це його краще влаштовує. Моя двоюрідна сестра знову ж вияснює мені, що обслуга в крамницях куди краща, коли звертатися до неї по-російськи.

Коли я їхала переповненим ліфтом у готелі "Дніпро" і сказала сторожеві, що мені треба на "шостий", то молоденька киянка почала передражнявати й вичисляти дуже правильно поверхи по-українськи.

- Ну, перестань, - каже до неї молодий франтик по-російськи, - бо візьмуть тебе до київського радіо на дикторку, а тоді вже "апелсини не получиш"...

У таксі, що мала мене повезти в далеку околицю Києва, я розбалакалася з молодим шофером. Він спершу думав, що я зі західних областей.

- Я так радо слухаю українську мову, - заявляє він мені раптом.

- А вам що перешкоджає нею говорити?

- Ах, знаєте, - каже він суржиком, - я говорив подібно як ви, але, відбувши трилітню військову службу, де "положено" розмовляти тільки по-російськи, якось відвик. А після демобілізації залишився в Києві, а тут ви самі чуєте, як усі мішають...

На цю тему я розмовляла зі старшою знайомою, філологом, що працювала довгі роки в науковій ділянці. Коли я їй навела приклади, які мене так здивували, то вона заявила з огірченням, що наші люди, також західні українці, в цьому безхребетні (так і сказала!), що, наприклад, слід би в Україні адресувати листи по-українськи, надавати телеграми українською мовою, скрізь говорити по-українськи. Але, натрапивши тут і там на опір (бо багато службовців пошти українці з центральних земель, що вживають російську мову, росіяни або жиди), наші люди переходять на "суржик", бо їм здається, що це улегшить їм справу.

Проте, в розмові з одним письменником я довідалася, що це тільки у великих містах справа виглядає так сумно, бо тут відповідні чинники нічого не роблять проти дискримінації української мови з боку опортуністичного міщанина. Інакше виглядають справи в обласних, районних та менших містах. Він мене широко переконував, що ситуація зміниться, коли підросте сьогоднішнє молоде покоління, яке позитивно наставлене до своєї національної культури та рідної мови.

Старенька киянка, що в своїм присадибнім клаптику землі на краю міста вирощує квіти й продає їх на базарі, мене переконує:

- Ви не дивіться, що вони так мелять російське й українське всуміш. Кожний українець зберіг тут (і показує на груди) любов до свого, і як прийде час, то всі собі добре пригадають...

Логічно однак треба довести думку до кінця, що в Києві українською мовою користуються тільки ті, що живуть з неї, себто письменники, диктори в радіо та телевізії, вчителі та викладачі української мови.

ОБЕРНЕНИЙ БІК МЕДАЛІ

Багато молодих українців, відчуваючи задушливу атмосферу, що створюється мимоволі при таких ненормальних умовах, викликаних штучно підтримуваною шизофренією на національно-культурному відтинку, коли одне деклямується і пишеться, а протилежне практикується, вдаються до екстремів і провокують кого слід на кожному кроці.

Що кожний свідомий українець, не зважаючи на його політичні переконання, став уже "алергічним" щодо мови, хай свідчить кілька прикладів, що їх я особисто пережила:

У львівському трамваї їдуть молоді дівчата - старшоклясниці й розмовляють по-українськи. Підходить до гуртка товаришка, мабуть росіянка, то вони переходять враз на російську мову. Поважна громадянка встає і звертається до дівчат: "Ганьба вам! Ганьба! Знаєте за що?" При наступній зупинці виходить, залишивши приголомшених дівчат.

Молодого російського хлопця, що "зайцем" проїхався львівським автобусом, спіймала кондукторка на гарячім і хоче йому наложити кару. Це енергійна українська дівчина, що почуватися володаркою в своїм автобусі. Хлопець кричить, лається непристойно. Встає студентка, хапає його за комір і виштовхує до дверей: "Ти тут в Європі, а не в Азії, тут жінок шанують і не обзивають непристойними словами!" Хлопець з червоним обличчям вискакує з автобусу і втікає.

Після відвідин одного з львівських музеїв сходжу зі знайомим сходами вниз, де велика група відвідувачів чеде на провідника по музеї. Всі вони розмовляють російською мовою. Провідник, молодий мужчина, сперечається з начальством і заявляє голосно, що всім стає чутно: "Я український провідник і по-російськи нічого вивиснювати не буду. Хай вони стараються мене розуміти."

- Звідки ці росіяни у Львові? - питаю знайомого. - Тут же ніколи росіян не було.

- Це післявоєнна "братня допомога". Російські заводи будували в західних областях філіяли і присилали сюди своїх робітників-фахівців, що переїхали жити сюди зі своїми родинами. Крім того, чимало українців зі східних земель, що приїхали після війни сюди, були а національному відношенні "гібриди". Вони вийшли з мішаних подруж, де український партнер зі страху перед закидом у націоналізмі приховував свою національну приналежність.

Зайшла в Києві в крамницю з народними тканинами, щоб вишукати якісь подарки. Гарна чорнявка в гуцульському стилізованому киптарі непривітно обслуговує людей. Говорить вона по-російськи. Коли я звертаюся до неї з якимсь запитом, ледве відповідає.

- Як ви вже одягнули український киптар, то говоріть бодай по-українськи, кажу до неї.

- Ви, мабуть, не киянка? - звертається якась пані біля мене. - Тут пройдіть ціле місто, то може в двох трьох крамницях заговорять до вас по-українськи...

У Києві можете ще надибати на таку дивовижу: люди себе особисто не знають, але знають одне про одного: - Я знаю, хто це, він купує в тій же крамниці молоко, що і я, і так само ніколи не говорить по-російськи.

Розтлумачте що абрукадабру якомусь німцеві чи полякові. Але може й для них прийде епоха злиття націй.

ЧИ БУДЕ МИР?

Ніде мені не доводилося чути так часто це питання, як під час моїх подорожей в Україні. Чи то розбалакаєтеся з рядовим червоноармійцем, чи з старшиною, чи з людиною партійною, чи з простим дядьком, чи шофером таксі, - всіх тривожить і цікавить це питання. Дивувало ще, як сильно офіційні комунікаційні засоби - преса, радіо, телевізія - підтримують цю дискусію і неспокій та непевність серед населення.

Пам'ятаю, у Чопі (пів року після окупації Чехо-Словаччини) підійшов до мене якийсь трохи підпилий капітан і спитав, чи ми на Заході уважаємо радянських солдатів окупантами. Я йому сказала, що так, і не тільки на Заході, але також у Чехо-Словаччині таке говорять. Тоді він відійшов від мене і став вигукувати й бити себе в груди: "Я окупант! Я окупант!" Ледве його втихомирили товариші.

Багато тоді говорили в Україні в партійних та військових колах, що держави НАТО на чолі зі Західньою Німеччиною хотіли відірвати Чехо-Словаччину з Варшавського бльоку і що допомога була необхідна. На кожному кроці були запити, як це так могли зміцнити в Західній Німеччині неофашистські групи. На підставі статей в радянській пресі було уявлення, що бодай 50 відсотків німецьких виборців є за фон Тадденом та його НІД.

Найсмішніша мені видалася дискусія, що її вела з чотирма підстаршинами-українцями, які верталися після перевишколу з Хмельницької області до Оломовця в Чехії. Кожний з них мав декілька книжок у твердій оправі. Вони чогось дуже ховали перед моїми очима цей політнавчальний матеріал. Один з них вродливий русявець, почувши, що я говорю по-українськи, а в руках у мене міжнародний квиток (я його саме переконувала звільнити мені моє місце), зараз став мене лаяти за політику НАТО та Західньої Німеччини. Заговорив він до мене по-українськи, що дуже здивувало його товаришів, які раптом скрикнули:

- Ти звідки знаєш по-українськи? Ти завжди казав, що ти росіянин!
- Я навчився по-українськи, заявив він зашарівшись.

У Чопі однак якось я глипнула на його виказку, а там було дуже чисте українське прізвище західнього типу.

Коли наша "сварка" втихомирилася (мені таки вдалося їх заспокоїти, що на Заході ніхто не думає про війну; що людям від добробуту в голові перевертається; їм краще подорожувати своїми машинами по Італії, Іспанії, Північній Африці, ніж вести війну; в Західній Німеччині переважна

частина молоді до війська іти не хоче; молода генерація це все пацифісти й таке само думають і про радянських людей), тоді один з хлопців мені каже:

- Знаєте, а ті чехи взагалі не знають, що таке дружба. Каже мені один чех "Ти українець? То чого ж ти служиш у російській армії? Чому ви, українці, не відділитесь в окрему державу? Вас ще багато більше як нас! Я стараюся йому витлумачити, що таке дружба між російським та українським народами, а він не може цього зрозуміти."

Зовсім інший характер мала розмова з одним росіянином, старшим лейтенантом, що також вертався до Чехії. Сам він був москвич і активний офіцер. Коли поїзд уже минув Мукачів і зближувався до Чопу, ми якось стояли поруч біля вікна.

- От жалко! - сказав він раптом.
- Чого вам жалко?
- Жалко, що тут кінчається советська земля.
- Вона ж така у вас велика, - кажу - хіба вам мало?
- Ну, хотілося б, щоб ще більша була...
- Немає ради, - кажу - залишіть і іншим клаптичок для життя.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В. І. ЛЕНІНА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ (II)

Іван Бакало

2. ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ ЛЕНІНА У ЗДІЙСНЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Напередодні жовтневого перевороту 1917 року Ленін виступив з статтею "До перегляду партійної програми", в якій, заторкуючи національне питання, признався, що партійний лозунг про право націй на самовизначення не зовсім ясний, що попередня редакція могла породжувати різне тлумачення, кривотолки, і тому запропонував уточнення його. "Я ставлю цілком ясне поняття: "право на вільне відокремлення".^{1/}

Та це вияснення суттєвого значення не мало. Курс політики партії залишався фактично без змін. Партія, яка ставить своїм завданням здійснення соціальної революції, писав Ленін, не мусить бути байдужою до питання про відокремлення тієї чи другої народності, до розщеплення Росії на її складові частини. "З досвіду півріччя революції 1917 року... партія, послуговуючись у роботі російською (в ориг. великоросійською) мовою, зобов'язана визнати право на відокремлення. Коли завоюємо владу, ми безумовно одразу визнаємо це право і за Фінляндією, і за Україною, і за Вірменією, і за кожною гнобленою царизмом (і великоросійською буржуазією) народністю. Але ми, з свого боку, зовсім не хочемо відокремлення. Ми хочемо як можна більш затісненого союзу, як можна більшого числа націй, які сусідують з великоросами, ми хочемо цього в інтересах демократії і соціалізму... Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдності, *з'єднання*, а не роз'єднання. Ми хочемо *революційного* з'єднання, тому не висуваємо лозунга об'єднання всіх і всяких держав узагалі, бо на черзі дня соціальна революція ставить вимогу об'єднання *лише* держав, що перейшли і переходять до соціалізму, тих колоній, що звільняються і т.ін. Ми хочемо добровільного з'єднання і тому повинні визнати свободу відокремлення".^{2/}

У цих словах до найменших подробиць висловлена думка про політику партії, яку вона має намір здійснювати в національному питанні.

На початку листопада 1917 року вже після Жовтневого перевороту, новостворений центральний радянський уряд оприлюднив "Деклярацію про права народів Росії", в якій проголосив рівність і суверенність народів країни, право на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення незалежних держав, свободний розвиток національного і національно-релігійного життя без будь-яких обмежень чи привілеїв.^{3/}

У грудні 1917 року той же уряд випустив звернення "До всіх трудящих мусулман Росії і Сходу", в якому було проголошено недоторканість мусулманських культурних установ, звичаїв і релігії, гарантувалась повна свобода їх національного життя.^{4/}

Щедрі обіцянки більшовиків народам Росії, подані в названих документах-декляраціях, як показала дійсність, фактично були лише тактичним кроком, спрямованим на те, щоб забезпечити захоплення і закріплення за собою влади в країні.

У маніфесті до українського народу і з ультимативною вимогою до Української Центральної Ради (грудень 1917 року) Рада Народних Комісарів Росії, визнаючи Українську Народну Республіку за суверенну державу, висунула ряд ультимативних вимог, які стосувались компетенції українського уряду.^{5/}

У процесі пертрактацій щодо ліквідації конфлікту, на території України (в Харкові) створився український більшовицький уряд, який складався головню з емісарів РСДРП(б), і цей уряд одразу ж був визнаний Раднаркомом Росії. "Вітаючи утворення в Харкові справжньої народної радянської влади в Україні, бачачи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд народної Української республіки, Рада народних комісарів обіцяла новому урядові братерської республіки повну і всебічну підтримку...^{6/}

І хоча з урядом Центральної Ради розмови не були закінчені, Рада народних комісарів Росії вже поспішала з допомогою новоствореному більшовицькому уряду України. Радянський історик про це писав: "...у зв'язку з тим, що народний секретаріат (міністерство радянської України) ще не встиг створити свої збройні сили, а червоногвардійські загони були розосереджені і недостатньо озброєні, а до того ж потрібні і на місцях... допомога братського російського народу прискорила неминучий розгром Центральної Ради, сприяла закріпленню Української радянської республіки".

І далі: "Здобуток у революційній боротьбі трудящих України забезпечило керівництво партії більшовиків, її Центральний Комітет і особисто В. І. Ленін. Вони зміцнили партійні організації України, спрямовували їх політичну діяльність".^{7/}

Ленін, звичайно, не міг не знати, що ЦВК рад України на жодні більшовицькі ради не опирався. В Україні на той час їх просто не було. Про це в резолюціях комуністичної партії України записано: "Існування народного комісаріату, як центру радянської влади, за умов відсутності Рад, як органів влади на місцях, є фікцією шкідливою, яка сприяє самообдурюванню мас".^{8/}

З визнанням першого фіктивного радянського уряду України де-юре, РНК РСФСР набула право збройного втручання у внутрішні справи України, а з цим були усунені і можливості фактичного відокремлення України від Великої Росії.

У Фінляндії, у Прибалтиці, на незайнятих німецькими військами землях, як і в Україні, одразу після визнання їх незалежності з боку Ради народних комісарів Росії, установлювалась радянська влада. І такі режими поставали й існували за активної допомоги того ж радянського уряду Росії. На 3-му Всеросійському з'їзді Рад (січень 1918 року) Ленін говорив: "Ми пануємо не поділяючи, за залізним законом стародавнього Риму, а об'єднуючи всіх працюючих нерозривними ланцюгами живих інтересів, клясової свідомості".^{9/}

Ще більш чітко виявлено керівництво РСДРП(б) революційним рухом у новопосталих державах у промові Леніна на нараді ЦК РСДРП(б) у лютому того ж 1918 року, коли він сказав, що ми допомогли революції у Фінляндії, але в тій ситуації, яка склалася у зв'язку з мировими пертракціями з урядом Німеччини, подати потрібну допомогу не можемо. "Якщо вони (німці) ...долучать невтручання у справи України, Фінляндії і Естляндії, - то і це треба безумовно прийняти".^{10/}

Отже, признаючи право на відокремлення за всіма народами Росії, РСДРП (б) застосовувала якнайенергійніші заходи до того, щоб у посталих державах була встановлена радянська влада і то така, яка за директивами центру прагнула б до об'єднання, а не до відокремлення від Росії.

На думку Леніна, в об'єднаній країні Рад, як він писав у статті "Чергові задачі радянської влади" на початку 1918 року, державна влада мала бути організована за принципом демократичного централізму. За цих вимог він не включав уже ні автономії, ні навіть федерації. До революції 1917 року, як відомо, Ленін вороже ставився до федеративного укладу великої багатонаціональної держави, бо така держава вимагала домовленості рівноправних сторін, а тепер, враховуючи активність національних меншин Росії і прагнення їх до політичної незалежності та відокремлення від Росії, він публічно зголосив своє "за". В цій же статті, покликаючись на приклад Російської радянської республіки, Ленін відмічав, що "та федерація, яку ми запроваджуємо і яку ми будемо запроваджувати, буде служити величезним кроком для найтривкішого об'єднання різних національностей Росії в їх єдиний демократичній централізованій радянській державі".^{11/}

Отже, безпекою тривкого об'єднання національностей Росії у формі федерації повинен бути демократичний централізм, сутність якого Ленін подав у своїх виясненнях на IX з'їзді РКП(б) 1920 року. Він говорив: "Демократичний централізм означає лише те, що представники з місць збираються і обирають відповідний орган, який і має керувати".^{12/} Сучасні радянські словники дають дещо більш повну дефініцію поняття про демократичний централізм, але сутність його зводиться до визначення, яке хоч і коротке, а все ж ясно окреслене Леніним.

На сутність ленінського демократичного централізму звернув увагу і Троцький. У своїй розвідці "Новий курс" 1924 року він писав: "Тенденція партійного апарату думати й вирішувати за партію веде у своєму розвитку до прагнення закріпити авторитет керівних кіл лише на традиції... Партія існує на два поверхи. На верхньому поверсі - вирішують, а на нижньому лише довідуються про вирішене".^{13/}

І цей централізм застосовувався як в організаційній структурі партії, так і в адміністративно-господарському й культурному житті радянських республік, де диктат партії камуфлювався виборами адміністративних органів.

Проте, треба відмітити, що перед Жовтневим переворотом 1917 року Ленін у своїй брошурі "Держава і революція", критикуючи Бернштайна (лідера німецьких с.-д.) щодо його аналізу думок Маркса і Енгельса про державу, писав: "Бернштайну просто не може прийти в голову про те, що централізм може бути добровільним - добровільне об'єднання комун в націю, добровільне злиття пролетарських комун у справі зруйнування буржуазної держави і буржуазної державної машини".^{14/}

Далі, коментуючи вчення Енгельса про державу в цій же брошурі писав: "Централізм для Енгельса ніскільки не виключає того широкого місцевого самоврядування, яке, за добровільного захисту "комунами" і областями єдиної держави, усуває будь-який бюрократизм і будь-яке "командування" згорі безумовно".^{15/}

Отже, Ленін, коли писав ці рядки, також висловлювався за те, що демократичний централізм годитиметься не лише для зруйнування буржуазної державної машини, але й для керування державною машиною за соціалізму. Проте, теоретичні міркування Леніна про демократичний централізм і його практичне здійснення, як це видно з цитат, знаходились на протилежних бігунах. Демократичний централізм - акт добровільний, вказував Ленін Бернштайну, але в Росії, з приходом більшовиків до влади, демократичний централізм ще за життя Леніна і за його визначенням набув лише те значення, що представникам з місць надавалось право обирати відповідальні органи з осіб рекомендованих чи апробованих вищепоставленими партійними органами й особами і то в обов'язковому порядку, які й керують.

Спроби окремих національних партійних груп РКП(б) поширити свої права в межах національних республік федеративного союзу рішуче

відкидались. Так, наприклад, представники більшовицьких організацій України на своїй конференції у квітні 1918 року в Таганрозі прийняли рішення "створити самостійну партію з своїм Центральним Комітетом і своїми партійними з'їздами, пов'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)". Це рішення на з'їзді тієї ж партії у липні 1918 року в Москві на вимогу Леніна було відмінено.^{16/}

Партійній організації України, як і всіх інших радянських республік, що постали на території Російської імперії, надавалось характер територіальних, а не національних, і користувались вони статусом обласних організацій. В резолюції VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 року) з приводу цього записано: "...центральні комітети українських, лотиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і повністю підпорядковуються ЦК РКП".^{17/}

Така організація партійної структури фактично перекреслювала суверенність національних республік. Домовленість і погодження поміж національними республіками і РСФСР мали лише зовнішнє значення: права і компетенції їх визначались центральними партійними органами, які були підпорядковані ЦК РКП(б).

Ліве крило українських партій - соціалістів-революціонерів, відоме під назвою "боротьбистів" (1918-1920 рр.), і соціал-демократи "незалежники", члени Української комуністичної партії - "україсти" (1918-1924), які прийняли п'ятформу РСДРП(б)-РКП, у перші роки становлення радянської влади вели боротьбу за Українську радянську незалежну республіку. В цій боротьбі ці партії були об'єднані.

Боротьбісти, як самостійна партійна організація, намагались вступити до складу III Інтернаціоналу, але Виконавчий комітет Комінтерну, головою якого на той час був Зінов'єв, їх домагання відхилив.

Керівництво КП(б)У, члени якого були в основному відпоручниками РКП(б) не поділяли політичних вимог боротьбистів у частині їх програми з національного питання. Дмитро Мануїльський на Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1920 р.) вказував на те, що "не за горами той час, коли ми побачимо, що боротьбісти стануть типовою контрреволюційною партією".^{18/}

А. Бубнов, наприклад, на IX з'їзді РКП(б) (квітень 1920 р.) звинувачував РКП(б) у тому, що вона сприяла впливам боротьбистів в Україні. На це Ленін відповідав, що "в цій найважливішій справі" треба було маневрувати. Він казав: "Ми приобіцяли боротьбістам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику...ми довели...що ці поступки зроблено зовсім правильно...все, що було кращого в колі боротьбистів, увійшло тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми дістали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеної тов. Раковським, те, що все краще, яке було в рядах боротьбистів, вступило до нашої партії

за нашою контролею, за нашим признанням, а решта зійшла (зникла) з політичної арени. Ця перемога варта пари хороших битв".^{19/}

Вплив боротьбістів серед українського загалу, особливо серед селян, які бажали бачити Україну незалежною державою, хоч би й радянською, був величезний, що й викликало побоювання в рядах КП(б)У.

Ленін у своєму кінцевому слові точці про радянську владу в Україні казав, що РКП(б) потрібний був бльок з селянами України, і боротьбісти потрібні були тут як засіб до здійснення цієї мети. Що стосується політичного зв'язку з боротьбістами, він відмічав: "Коли деякі товариші казали, що я рекомендую бльок з боротьбістами, то це непорозуміння". І тут же пригадував учасникам конференції про тактику, яку він застосував щодо правих есерів: "...Ми взяли вашу програму повністю для використання сил селян, ми цього хочемо, але спілки з есерами ми не хочемо".^{20/}

У цьому ж виступі Ленін кинув докір боротьбістам, що вони забагато говорять про національне питання, а не говорять про боротьбу з українськими партизанами, про боротьбу з антирадянськими впливами вчителів на селян. "Ми повинні вимагати, щоб боротьбісти розгромили спілку вчителів, хоч би і в українській мові, хоч би з українською державною пресою, але в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики..., як це було зроблено в РСФСР з Всеросійським учительським союзом".^{21/}

Ці вимоги, як і сумніви про те, чи українська мова є широковживана, висловлені на VIII з'їзді РКП(б) треба віднести на conto недооцінки національних почувань народу і національно-революційних вимог політичних свобод неросійських народів узагалі і українського зокрема. Частина провини була тут і за Хр. Раковським, головою мирової делегації РСФСР у Києві 1918 року для переговорів з гетьманським урядом України, який писав, що в Києві немає ніякого національного патріотизму.^{22/}

Міркування Раковського, як відмічали автори книжки "До хвилі" - С. Мазлах і В. Шахрай, - були не обґрунтовані. Вони, комуністи, признавалися, що "як би не ставитись до факту заклику Ц. Радою окупантів на Україну, не можна віднімати того факту, що Ц. Рада на Україні користувалась досить широким впливом і її домагання як і універсали лежали якраз по фарватеру українського руху..."^{23/}

В цілому український рух 1917-1921 років спирався в основному на село і на робітників, які ще не втратили зв'язку з селом. Українська інтелігенція, захищаючи національні і соціальні інтереси свого народу, не могла виступати в ролі могильника, як того вимагав Ленін від українських боротьбістів.

Для РКП(б), яка здійснювала принцип великопростірної держави, політично важливо було, щоб боротьбісти виконали каїнову роботу серед

свого народу - своїми руками здавили рух українських народних мас у їх боротьбі за відрив України від Росії. Хр. Раковський, голова Раднаркому України, говорячи про так звані контрреволюційні виступи селян України, відмічав, що 1920 року з половини квітня до половини травня було 93, а за 19 днів липня 207 повстанських виступів, що було своєрідною формою протесту проти запровадженого соціально і національно чужого народів режиму.^{24/}

Розходження в розв'язці національного питання, а також господарських завдань в Україні в рядах РКП(б) були настільки значні, що на Всеросійській партійній конференції вважали за необхідне прийняти спеціальну ухвалу про опрацювання докладної інструкції контролю за діяльністю партійних робітників у здійсненні ними директив ЦК РКП(б) в житті.^{25/}

Втручання ЦК РКП(б) у справи політичної й господарської діяльності партійної організації України після перемоги над Денікіном поставило партію боротьбистів у таке становище, що вона вже з початком 1920 року змушена була прийняти рішення про самоліквідацію і влитись у КП(б)У. Але і це ще не було її повною капітуляцією. Вливаючись у ряди РКП(б), боротьбисти мали намір оволодіти комуністичним рухом в Україні і вийти з-під контролю РКП(б). Та ці наміри скоро були паралізовані. Партійна чистка привела майже до поголовного виключення боротьбистів з лав КП(б)У-РКП(б). З 4.000 боротьбистів, прийнятих у ряди комуністичної партії більшовиків України в індивідуальному порядку 1920 року "тепер (1923) в Україні є лише 118 боротьбистів... частина переїхала в Росію, а здебільшого викинули з партії під час чистки... з мотивів, що у них збереглися націоналістичні пережитки", говорив на XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник.^{26/}

В Україні, як і в інших радянських республіках, щоб утримати владу під керівництвом і контролею РКП(б), потрібні були величезні зусилля. У пресових органах кінця 1919 року відмічалось: "Перед нашими товаришами в Україні стоять величезні завдання. Їм доведеться перевиховувати цілу країну на свій лад, внести оздоровлення, після всієї тієї отрути, якою отруювала її вся контрреволюція, аж до останніх днів Денікіна".^{27/}

Рішальним фактором у боротьбі РКП(б) за встановлення радянської влади в Україні були такі важливі обставини, що спліталися в одно ціле: а) неутралізація її території, як пляцдарму боротьби з ворогами радянського режиму взагалі, "...без перемоги на південному фронті ні про яке закріплення радянської пролетарської влади в центрі не могло б бути і мови",^{28/} б) закріплення радянської влади в Україні забезпечувало центр потрібними життєвими засобами - споживчими продуктами і сировиною для промисловости, в першу чергу військової.

І в цій боротьбі Ленін вважав, що потрібні були загальні зусилля - РКП(б) і українських партійних організацій, що прийняли радянську

платформу, - "... або інакше капіталісти "Антанти", "Згоди", тобто союз найбагатших капіталістичних країн...задавлять і задушять нас поодиноці".^{29/}

Треба думати, що з цієї причини Ленін щодо України й прийняв важливі з політичної точки зору ходи маневрування. В листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном (грудень 1919 року), відмічаючи необхідність розв'язки низки соціальних завдань, загальних для російського й українського люду, писав, що є ще і особливі завдання радянської влади в Україні, які заслуговують на особливу увагу. Це рішення національного питання: "...бути Україні окремою і незалежною радянською соціалістичною республікою, пов'язаною договорами в союз (федерацію) з Російською Соціалістичною Федеративною Республікою, чи об'єднатися Україні з Росією в єдину радянську республіку...".^{30/}

Не будемо гадати, яку вартість мала така постановка питання з політичної точки зору. Теоретичні передумови дають недвоязную відповідь на це. А все ж, розв'язку цього питання він залишав за Всеукраїнським З'їздом Рад. І тут же зробив визначення, як має бути розв'язане це важливе питання. Він писав: "Ми - противники національної ворожнечі, національних розрізень, національної одосібности. Ми прагнемо до згуртованости і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину світову Радянську республіку".^{31/}

Підтвердивши ці програмові настанови партії в умовах все ще триваючої напруги у збройній боротьбі і бльокаді (політичній і економічній) з боку країн світу, в цьому ж зверненні Ленін писав: "Доки Україна не звільнена повністю від Денікіна, її урядом, до Всеукраїнського З'їзду Рад, є Всеукраїнський Революційний Комітет, Всеукраїнський Ревком. В цьому Ревкомі, поруч з українськими комуністами-більшовиками, працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбісти. Боротьбісти відрізняються від більшовиків більше за все тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з-за цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, в цьому не бачать жодних перепон до дружньої пролетарської роботи. Була б єдність в боротьбі проти ярма капіталу, за диктатуру пролетаріяту, а з-за питання про національні межі, про федеративний чи який інший зв'язок поміж державами комуністи розходяться не повинні".^{32/}

Отже, Ленін припускав можливість утворення незалежної України, але не уявляв собі існування її інакше, як в якомусь зв'язку з Росією. Це, треба думати, і було причиною того, що він вважав за неможливе погодитися на утворення незалежної української комуністичної партії. Існування такої партії, хоч би і вповні ідентичної за ідеологією, могло б потягти за собою існування окремої, поза контролею РКП(б), держави.

Щодо встановлення радянського режиму в Білорусії, лідери комуністичної партії, уряд РСФСР відіграли головну роль, як то було і в Україні. Коли Білорусія була окупована німецькими військовими

частинами, попередня підготовча робота до здійснення цього акту провадилась на землях РСФСР, використовуючи для цього невелику групу втікачів з Білорусії. У Москві на конференції білорусів-комуністів, у грудні 1918 року, висунуто вимоги про утворення Білоруської радянської соціалістичної республіки, яка була б у федеративних зв'язках з РСФСР.^{33/}

Шоста Північно-західня обласна партійна конференція, яка відбулась у грудні 1918 року, проголосила себе першим з'їздом комуністичної партії більшовиків Білорусії. На цій конференції прийнято резолюцію про утворення радянської соціалістичної республіки, що й було задекларовано у перших числах лютого 1919 року першим з'їздом Рад цієї країни.^{34/}

Утворення Радянської влади в Білорусії здійснено за допомогою частин Червоної армії. Радянський історик І. Грошев про це писав: "Звільнені народи (Білорусії) виявляли свою щирю вдячність російському народові, комуністичній партії, В. І. Леніну і його соратникам".^{35/}

Питання про утворення національної державности в країнах Прибалтики набуло інших форм, як в Україні чи Білорусії. Спроба РСДРП(б) - РКП організувати і закріпити владу Рад у Литві, Латвії і Естонії, підпорядкувати їх диктату більшовиків успіху не мала. В цих державах, не дивлячись на те, що до революції 1917 року вплив РСДРП(б) серед промислового пролетаріату був значним, особливо в Латвії, влада Рад протрималась коротко. У 1919р. там встановлені були демократичні республіки, і РСДРП шукала шляхів до укладення мирних договорів. Щоб уникнути військових сутичок, які на той час могли б для РСФСР коштувати існування самого радянського режиму, партія змушена була приймати не вигідні умови миру, часами прикриваючи свої дії в цьому напрямку пропагандними аргументами. "В Бересті-Литовському ми змушені були відкупитися від імперіялістів, а в Юр'єві (тут 1919 року відбувались мирові переговори з Естонією) ми мали купити буржуазію, заплативши готівкою 15 млн. золотом та іншими вигідними подачками (поблажками)".^{36/}

У Фінляндії (південна частина) на початку 1918 року було створено так званий робітничий уряд, з яким РСФСР одразу ж установила дружні стосунки. Та цей уряд скоро повалено, і РСФСР шукала шляхів до укладення миру і з цією державою.

Питання польської національної державности було передрішено ще в процесі першої світової війни:- незалежність Польщі признавалась воюючими сторонами. Більшовики, як тільки захопили владу, також признали їй незалежність і не намагались нав'язувати полякам своєї форми розв'язки національного питання і національної державности.

За ухвалою 3-го Всеросійського з'їзду Рад було опрацьовано положення про утворення радянських федеративних республік, які, відповідно до тієї ухвали, представляли "братерський союз добровільно об'єднаних на федеративній основі Радянських Республік Росії".^{37/}

Проект положення про створення першої автономної республіки в складі РСФСР було опрацьовано для Татаро-Башкирської радянської республіки (березень 1918 року), але практичного застосування на той час воно не мало. Неросійські національності Заволжя, зокрема татари і башкири, після жовтневого перевороту в центрі Росії, створили незалежні від більшовиків органи влади. В листопаді 1917 року Всебашкирський курултай (з'їзд для поалагодження найважливіших державних справ) обрав башкирський уряд, політика якого спрямована була проти здійснення у своїй країні більшовицького руху. Представники національних організацій Татарії в грудні того ж року обрали колегію для утворення Урало-Волзьких держав і для боротьби з органами радянської влади в Татарії.

Революційні елементи Башкирії і Татарії, які бажали прийняти радянську плятформу перебудови суспільного життя з кіл місцевого населення, були в дуже обмеженій кількості. Лише завдяки перевазі більшовиків у громадянській війні, яка відбувалась на землях цих народів, уряд Башкирії на чолі з Заки Валідовим змушений був підписати домовленість з урядом РСФСР про встановлення радянської автономії та взяти участь у спільних військових операціях Червоної армії.^{38/}

Велике значення для радянзації мусулман Росії і зокрема Татарії й Башкирії мав авторитет керівника мусулманської секції Наркомнаца уряду РСФСР Султан Галієва. Султан Галієв, активний член РКП(б), у перші роки становлення радянської влади вважав, що соціалістична революція, здійснювана в пляні РКП(б), забезпечить економічний і культурний розквіт усіх пригнічених народів Сходу Росії, а також і всіх народів світу.

На 2-му Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу (грудень 1919 року), по доповіді Султан Галієва в одній з точок резолюції записано: "10) Тому що РКП і РСФСР щодо східних народів Росії повинні бути прикладом для всіх народів Сходу, з'їзд висловлює побажання, щоб постанови VIII з'їзду РКП про самовизначення націй непохитно застосовувались у життя в тих місцевостях, де умови будуть відповідати вимогам згаданої постанови".^{39/}

Однак, програмові настанови з національного питання в Татарії і особливо в Башкирії грубо порушувались. Це призвело до того, що невгасимий порив народу до відрубного влаштування свого національного життя серед башкирів, після того, як було укладено угоду з урядом РСФСР, знову полум'янів.

Він знаходив підтримку серед членів РКП(б) місцевої національності на чолі з Заки Валідовим. Готувалось загальне збройне повстання мусулман проти радянської влади, яке мало охопити Заволжя і об'єднатись з повстанським рухом басмачів Середньої Азії.

У Башкирії, "на руку валідівцям відіграла, безсумнівно, правильна тактика місцевих комуністів і радянських робітників, які не

зрозуміли сутності і значення національної політики Радянської влади".^{40/} Сама ж сутність такої політики підтверджується словами резолюції, прийнятої на IX татарській обласній конференції 1924 року. "...пережитки (великодержавного шовінізму) живуть ще в головах радянських урядовців і гніздяться в державних установах...практично вони виявляються у чванливо-зневажливо-му, бездушно-бюрократичному відношенні росіян - радянських урядовців до нестатків і потреб трудящих національної республіки, в тенденції деяких росіян-комуністів зайняти становище "педагогів" у відношенні до татар-комуністів і в недовірливості перших до других".^{41/}

Але Ленін за час своєї активної праці в партії й уряді, у своїх словесних твердженнях, такого відношення до національних меншин Росії не поділяв.

У липні 1921 року С. Г. Саїд Галієв, голова ЦВК Татарської радянської соціалістичної республіки, на низку питань, поставлених у листі до Леніна, одержав відповідь. Так на питання, чи доцільне існування дрібних автономних республік і як довго вони можуть існувати, до виконання яких завдань, Ленін дав позитивну відповідь, відмітивши, що існуватимуть "ще довго". А на питання, чи комуністи пануючої нації повинні відігравати роль "педагогів і няньок у відношенні до комуністів і всіх трудящих раніш гноблених національностей, іменням якої називається дана автономна республіка", - відповідь: - "не педагогів і няньок, а помічників".^{42/}

Видвигнуті питання Саїд Галієва говорить про те, хто в дійсності здійснював радянську владу в автономних республіках. Пояснення Леніна, якщо вони були щирі, певно не знаходили справжнього відгуку в рядях РКП(б), більшість членів якої були росіяни.

З причин цих обставин комуністи мусулмани прагнули до об'єднання своїх зусиль на захист прав національностей Сходу, проголошених у програмі партії та інших радянських документах.

На четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей (червень 1923 року) у справі Султан Галієва, що його, до речі сказати, звинувачували за зв'язок з Заки Валідовим, який виступив проти радянської влади, і з басмачами, - відмічено, що "ухил до націоналізму серед місцевих (регіональних) республік і областей є реакцією на великодержавний шовінізм, який знайшов своє виявлення в цілому ряді помилок товаришів-росіян на місцях і боротьба з якими складає одно з найважливіших чергових завдань партії..."^{43/}

Тоді ж, на тій нараді М. Скрипник піддав гострій критиці прояви великодержавного шовінізму, фактично захищаючи Султан Галієва. Він сказав: "неодмінно треба ...подолати ще й досі не переможене великодержавництво, цю потвору "облу, величезну, сторогу й гавкучу ...Треба заткнути пельку цій потворі й тоді не буде, кінець-кінцем, того ґрунту, що

на ньому з'являються націоналістичні ухили, а коли ми ухили зліквідуємо, тоді й викривлення їх - як от султан-галієвщина - зникнуть".^{44/}

Наведені факти говорять про те, що великоросійський шовінізм серед членів РКП(б) у перші роки приходу більшовиків до влади був ще таким живучим, що не підпадав жодним заходам ліквідації, абож партія боролась з ним лише в декляраціях, уникаючи дійових форм.

Національні елементи Туркестану, Казахстану, як і в інших національних державних формуваннях на околицях Російської імперії, не підтримували більшовиків в їх боротьбі за захоплення влади в Росії. Вони, писав Сталін, "і слухати не хотіли про соціалістичну революцію".^{45/}

Всі активно діючі представники місцевих народів у революцію 1917 р. прагнули до створення і закріплення своєї національної державности. Так з кінцем листопада 1917 року в Коканді відбувся крайовий мусулманський з'їзд за участі представників від узбеків, казахів, таджиків і киргизів, на якому Туркестан був проголошений територіально автономним і вибрав свій законодавчий орган - Туркестанську Тимчасову Раду і уряд.^{46/}

У Казахстані ще в серпні 1917 року була організована партія Алаш, яка дещо пізніше створила автономний уряд під назвою Алаш-Орди.^{47/} У колишніх васальних провінціях Росії - Бухарі - державне керівництво здійснював емір, в Хиві - хан.

У більшовицькому революційному русі Туркестану й Казахстану 1917 року і пізніше брали участь головні російські робітники, царські урядовці, що приєдналися до більшовиків, і окремі розкватировані там військові частини, що підпали під керівництво більшовиків.^{48/}

Місцеві більшовицькі ради, а також і керівні партійні робітники краю вважали за недоцільне залучати представників тубільного населення до органів краюї влади. Ця тенденція знайшла своє підтвердження на III краювому з'їзді Рад у кінці 1917 року.^{49/}

Ці дії місцевих органів влади знаходились у повній протилежності до вказівок Леніна, який вважав, що національно-територіальна автономія в складі радянської федерації Росії, як про це пишуть радянські автори, могла б краще за все поєднувати національні інтереси місцевого населення з завданнями соціалістичного будівництва.^{50/}

Успіх соціалістичної революції в Туркестані і Казахстані гальмувався відсутністю відповідного ґрунту для такої дії - в цих країнах майже не було свого промислового пролетаріату, який діяв би в контакт і порозумінні з російським. Місцеве населення в своїй масі було відірване від російського пролетаріату. До більшовицької пропаганди воно ставилось з великим недовір'ям і стримано.

На зібранні бідноти старого міста Ташкенту, яке фактично підтримувало більшовиків, у грудні 1917 року було прийнято резолюцію, в якій говорилось, що: "робітники-мусулмани співчутливо ставляться лише

до такої автономії, яка надасть широкі права для працюючих".^{51/}

На з'їздах радянського активу, які провадились відповідно до директив РСДРП(б), щодо державного устрою приймалися рішення про приєднання Туркестану до РСФСР на празах автономії. Така ж резолюція була прийнята і на 5-му Крайовому з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у квітні-травні 1918 року. Ленін і Сталін в телеграмі-привітанні з'їздові писали: "Можете бути певні, товариші, що Раднарком буде підтримувати автономію Вашого краю на радянських основах; ми вітаємо Ваші початки і глибоко переконані, що Ви покриєте цілий край мережею Рад, а з існуючими вже Радами будете діяти у повному контакті".^{52/}

Рада народних комісарів Туркестанської АРСР була обрана в кількості 14 наркоматів, з них 4 очолювали представники тубільного населення.^{53/}

Не зважаючи на це, дискримінація місцевого населення з боку окремих представників радянської влади продовжувалась і далі. На VII крайовому Надзвичайному з'їзді Рад (березень 1919 року) було відмічено, що недооцінка значення широкого притягання тубільного населення до роботи в органах радянської влади може викликати поважне ускладнення.^{54/}

Досвід жорстокої експлуатації і сваволі окупаційної влади царського періоду та ігнорування національних вимог місцевого населення в адміністрації Рад були приводом до того, що місцеві національні елементи прагнули порвати політичні зв'язки з росіянами, зокрема з більшовиками.

В середині 1918 року представники Туркестану уклали угоду з емісарами Англії про здійснення автономії краю після повалення радянського режиму.^{55/}

Усе це лише посилювало боротьбу центральної радянської влади з місцевим сепаратистським рухом, боротьбу незначної частини місцевого населення, яке приєдналось до більшовиків, з великою більшістю, яка виступала проти.

Декларації Москви і прояви реальної політики в національному і соціальному питаннях у Туркестані призвели до групової боротьби серед членів комуністичної партії республіки. Найбільш чітко вона виявилась поміж Президією Туркестанського ЦВК та Краєвим комітетом комуністичної партії Туркестану. На IV Надзвичайному з'їзді КПТ було прийнято постанову про проведення в життя ухвал VIII з'їзду РКП(б) та постанови ЦК РКП(б) від 9 липня 1919 року "Про пропорційне представництво", в якому зазначалось, що "на підставі програми комуністичної партії, прийнятої на VIII з'їзді, в інтересах здійснення політики робітничо-селянської влади на Сході потрібне широке залучення туркестанського місцевого населення до державної діяльності без уваги

на обов'язкову приналежність до партії, задовольняючись лише тим, щоб кандидата висували мусулманські робітничі організації".^{56/}

Ця постанова фактично лише посилила тертя в рядах партії Туркестану. Певна кількість діячів ТуркЦВК, а серед них і його голова А. Казаков, організували так звану "активну групу", яка була проти широкого залучення місцевого населення в партійне і радянське будівництво.^{57/}

Діяльність "активної групи" не відповідала вимогам Москви у здійсненні національної політики. ВЦВК і РНК РСФСР у жовтні 1919 року прийняли рішення про створення спеціальної комісії у справах Туркестану. До складу Комісії входили такі визначні діячі РКП(б): М. Фрунзе, В. Куйбишев, Я. Рудзутак і інші. Комісії приділено було широкі повноваження щодо полагодження питань як радянського, так і партійного характеру.

У спеціальній постанові ВЦВК і РНК РСФСР, якою мала керуватись Комісія, зазначалось, що "самовизначення народів Туркестану й усунення будь-яких національних нерівностей і привілеїв одної національної групи коштом другої складає основу всієї політики радянського уряду Росії і править за відправну точку в усій роботі її органів і що лише за такої роботи можна остаточно перемогти недовіря місцевих трудящих мас Туркестану до робочих і селян Росії, створене багатолітнім пануванням російського царизму".^{58/}

Поза цим Ленін у листі до комуністів Туркестану вказував на те, що "встановлення правильних стосунків з народами Туркестану має тепер для Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки значення, без перебільшення можна сказати, гігантське, світово-історичне. Для всієї Азії і для всіх колоній світу, для тисяч мільйонів людей буде мати практичне значення відношення радянської робітничо-селянської республіки до слабших, дотепер гноблених народів".^{59/}

Перші кроки Комісії у справах Туркестану спрямовані були на те, щоб місцеві крайові партійні організації - Комуністична партія Туркестану, Мусулманське бюро і Крайовий комітет закордонних комуністів, - які фактично діяли незалежно одна від одної, об'єднати в єдиний керівний орган комуністичної партії. Так була створена Тюркська комуністична партія, тобто партія, яка прийняла назву за національною ознакою. Тоді ж III Крайова конференція мусулманських комуністів, на пропозицію Крайового бюро, на чолі якого стояв Т. Рискулов, прийняла постанову про деякі зміни в конституції республіки і зокрема про зміну назви "Туркестанська республіка" на "Тюркська республіка".^{60/}

ЦК РКП(б) у своїй постанові (березень 1920 року) рішуче відхилив як назву комуністичної партії, створеної за національною ознакою, мотивуючи тим, що назва партії повинна свідчити про її інтернаціональний характер, так і зміну назви республіки.

У "Положенні про автономію Туркестану", що його затвердив ЦК РКП(б), відмічалось, що вся повнота влади в п'ятьох областях, які

входять до складу Туркестанської автономної республіки, повинна належати ТуркЦВК. Питання ж оборони, зовнішніх відносин, фінансів, керування залізничними шляхами, поштою, телеграфом - відносяться до компетенції РСФСР. ^{61/}

Це "Положення про автономію Туркестану" комуністи - мусулмани на чолі з Т. Рискуловим опротестували перед тим же ЦК РКП(б), як таке, що гостро обмежувало права їх республіки.

По доповіді в спеціальній Комісії при Політбюро ЦК РКП(б) протест було відкинено. Не вирішуючи наперед питання про національні взаємовідносини народів Середньої Азії, Ленін дав настанову: "1. Доручити скласти мапу (етнографічну й інші) Туркестану з підрозділами на Узбекию, Киргизію і Туркменію. 2. Детально з'ясувати умови злиття чи поділу цих трьох частин". ^{62/} Ці заходи, як відомо, призвели до поділу Туркестану за народностями і були використані для творення окремих республік.

П'ятий з'їзд комуністичної партії Туркестану (вересень 1920 року) засудив діяльність групи Мусулманського бюро як націонал-ухильницьку, але в той же час прийняв постанову про відкликання робітників заражених великодержавним шовінізмом, і одночасно висловив бажання про надіслання до Туркестану більш досвідчених партійних робітників". ^{63/}

З ухвалою п'ятого з'їзду КПТ про справу діячів групи націонал-ухильників, розпочалась чистка рядів партії Туркестану, яка провадилась під прикриттям перереєстрації. У перебігу цієї чистки, що провадилась з листопада 1920 року по серпень 1921 року, з 57,725 членів і кандидатів виключено було з партії і відсіялось 24,293 особи, що становило понад 42 відсотки. ^{64/}

У Бухарі і Хіві (з 1920 року - Хорезмська народна республіка) також провадилась боротьба з націонал-ухильниками, тобто з членами партії, які домагались широких прав у господарсько-політичному і національно-культурному житті їх країн. Особливо жорсткій критиці підпала Бухарська група партійців на чолі з Файзули Ходжаєвим.

У своїх республіках вони фактично були незалежні. 1921 р. входили до складу III Інтернаціоналу, але з 1922 року змушені були прийняти статут РКП(б) і були переведені на становище обласних організацій. ^{65/} Зміна статуту поставила їх під контроль і керівництво РКП(б)

У 1923 році в комуністичних партіях Бухари і Хорезми була проведена чистка. Наслідки чистки: в Хорезмі з 1700 членів партії залишилось 684 дійсних і 221 кандидат партії. ^{66/}

Одночасно з чисткою і виключенням з партії так званих націонал-ухильників, а подекуди й російських явних шовіністів, у кішлаках і частинах старих міст провадилась політика зближення радянської влади з місцевими народними масами. В листі Турк-бюро ЦК РКП(б), в якому заторкнуто всі організаційні питання КПТ (січень 1921 року), дана була

директива "перенести радянські установи і партійні комітети до старих міст і кішлаків, запровадити скрізь діловодство в киргизській, узбецькій і туркменській мовах".^{67/}

Але і ці заходи не були ще так ефективні, особливо в перші роки становлення влади, щоб тубільне населення Туркестану примирилось з новим більшовицьким ладом. Недовір'я доросіян взагалі і до більшовиків особливо, дія яких спрямована була на знищення старого укладу життя народу, його побуту, релігії - викликало широку хвилю спротиву, організованих збройних виступів, відомих під назвою повстання басмачів. У цьому русі брали участь різні соціальні прошарки місцевого населення. Басмачі вели боротьбу з частинами Червоної армії за відрив усїєї території Туркестану, включаючи Бухарську і Хорезмську республіки. І ця боротьба тривала з 1918 до 1926 року.^{68/}

У перебігу цієї боротьби комуністична партія змушена була піти на ряд поступок. 1922 року ЦК РКП(б) запропонував туркестанським керівним органам посилити агітаційно-пропагандивну роботу з проведенням ряду заохочувальних заходів: "Визнати за головне завдання партійних і радянських органів Туркестану ліквідацію басмачества, для виконання чого військові й каральні органи доповнити зусиллям політичної роботи серед узбеків і киргизів, застосувати поступки місцевому населенню, включаючи повернення конфіскованих вакуфних земель, дозволити місцеві суди, провести амнесії для поміркованих елементів з басмачів та інше".^{69/}

Усі ці заходи провадились на пропозицію Леніна. В листі до А. Йоффе (вересень 1921 року), який знаходився тоді в Туркестані, у справі національної політики писав: "Для цілої нашої Weltpolitik диявольськи важливо *завоювати* довір'я тубільців; утричі й учетверо *завоювати*; довести, що ми не імперіялісти, довести, що ми ухили в цей бік *не* стерпимо.

Це світове питання, без перебільшення світове.

Тут треба бути архистрогим.

Це відіб'ється на Індії, на Сході, тут жартувати не можна, тут треба бути 1000 разів обережним".^{70/}

Ці рядки листа вказують не лише на ставлення Леніна до національної проблеми на Сході в мусулманському світі Росії, але й значення її в розвитку соціальної революції взагалі.

У Казахстані в останній чверті 1919 року, після безумовної капітуляції уряду Алаш-Орди, став утверджуватись радянський режим. У липні 1919 року Ленін підписав декрет про створення Революційного Комітету для управління Киргизьким краєм (початкова назва Казахстану), в якому відмічалось: "Надалі до скликання Загального Киргизького з'їзду, який має бути скликаний у можливо недалекому часі, і проголошення автономії

Киргизького краю, установлюється керівництво цим краєм за революційним комітетом, в якому зосереджується вище воєнно-цивільне управління краєм”.^{71/}

В роботі Киргизревкома і зокрема в підготовці до створення Киргизької радянської автономної республіки суттєву допомогу подавала Туркестанська комісія. Члени Комісії брали участь у засіданнях Киргизревкому, давали вказівки і контролювали виконання їх як у ділянці ведення революційно-пропагандивної роботи, спрямованої на розклад (у політичному сенсі) загонів алаш-ординців, так і в ділянці військово-стратегічних операцій та постачальній роботі.^{72/}

У серпні 1920 року, за постановою ВЦВК і РНК РСФСР, цей край дістав назву Киргизької АРСР. Відповідно до декретованої структури державної влади в республіці проведено чітке розмежування підлегlosti окремих ділянок діяльності федеративних і республіканських органів влади. До республіканської підлегlosti віднесено комісаріяти: внутрішніх справ (без керівництва поштою і телеграфом, юстиції, освіти, забезпечення здоров'я, земельних справ і соціального забезпечення).^{73/}

У жовтні 1920 року відбувся перший Всеказахський з'їзд Рад.

У роботі з'їзду брало участь 273 делегати з усіх областей Казахстану. Серед делегатів було 128 казахів, 127 росіян та 18 представників інших національностей. З загального числа делегатів 197 осіб було членами комуністичної партії, тобто понад 72 відсотки.^{74/}

Прийняття статусу автономії, як і склад представництва на з'їзді Рад (національний чи то партійний) вказують на те, що питання автономії і правові норми в республіці вирішувались не в порядку волевиявлення місцевого населення, а все стверджувалось за вказівками і диктатом РКП(б).

Демократичні партії Закавказзя: мусаватисти - Азербайджану, дашнаки-Вірменії, меншевики - Грузії, - після жовтневого перевороту в Росії рішуче відмежувались від РСФСР і в листопаді 1917 року утворили Закавказький Комісаріят, а після розгону більшовиками Всеросійських Установчих Зборів (січень 1918 року) - Закавказький сейм.

Внутрішні національні протиріччя поміж народами, які входили до складу єдиної Закавказької республіки, і представниками партій сейму, а також під тиском Туреччини, яка кинула свої військові з'єднання на територію республіки з метою захоплення частини земель, Закавказька республіка розпалась на три самостійні держави - Азербайджан, Вірменію, Грузію.^{75/}

Окремі райони республіки Закавказзя в національному відношенні являли собою конгломерат національностей і народів, а тому питання територіального розмежування поміж ними було дуже складним. На цьому ґрунті часто траплялись збройні сутички, а то й національна

різанина поміж групами населення в тій державі, чи й поміж державами, що ослаблювало політичну рівновагу їх урядів.

До поміжнародної неупорядкованості долучалось ще й те, що на землях цих республік у час їх постання знаходилось багато деморалізованих військових частин прифронтової смуги з Туреччиною. Все це створювало сприятливий ґрунт для ширення більшовицької пропаґанди, особливо в промислових районах та великих адміністративних осередках - Баку, Єревані, Тифлісі та інших містах, де працювали в партійних більшовицьких гуртках і серед робітників такі відомі діячі РСДРП(б) як Сталін, Шаумян, Порф Джапарідзе, Сурен Спандрян, Анастас Мікоян, Мешада Азизбеков, Нариманів і ін.

Прихід до влади більшовиків та встановлення радянського режиму в республіках Закавказзя власне нічим не відрізнялось від захоплення влади в інших новопосталих державах з їх демократичним укладом у державному керівництві.

З кінцем квітня 1920 року Воєнно-революційний комітет міста Баку, захопивши владу, телеграфував Ленінові: "Тимчасовий Воєнно-Революційний комітет Азербайджанської радянської незалежної республіки, ставши у влади з волі революційного пролетаріату міста Баку та трудового селянства Азербайджану, проголошує старий (попередній) мусаватистський уряд зрадником народу і ворогом Радянської Росії.

Не маючи спромоги власними силами утримати натиск з'єднаних банд зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, Воєнно-Революційний комітет Азербайджану пропонує урядові Російської радянської республіки укласти братський союз для спільної боротьби з світовим імперіялізмом і просить негайно подати революційну допомогу порядком надсилки частин Червоної армії".^{76/}

Емісари РКП(б), як видно з тексту цієї телеграми, виконали своє доручення.

У другій половині листопада 1920 року більшовики Вірменії за допомогою одинадцятій радянській Червоної армії захопили владу в цій прикордонній з Туреччиною країні, поваливши уряд дашнаків, та встановили в ній радянський режим.

Подібна тактика була застосована і в Грузії. В середині лютого 1921 року в одному з повітів Грузії було створено Революційний комітет для керівництва повстанням і для встановлення радянської влади. Та тому, що Ревком не мав до своєї розпорядимості збройних сил і не мав підтримки народу, він звернувся за допомогою до Червоної армії. Допомога, звичайно, негайно наспіла, і вже з кінцем лютого 1920 року Грузія потрапила до рук більшовиків.

З приводу цього Григорій Орджонікідзе говорив на першому Закавказькому з'їзді Рад: "Не було б Радянської Росії, - не було б

Радянського Азербайджану, Радянської Грузії, Радянської Вірменії, і до нині вони знаходились би під п'ятою англійського імперіалізму.”^{77/}

Поминаючи пропагандивний випад Орджонікідзе щодо політичної та економічної залежності демократичних урядів республік Закавказзя, треба відмітити, що діяльність більшовицьких керівних органів у цих республіках мала антинародний характер і спрямовувалась в інтересах РКП(б). На VIII з'їзді Рад Ленін казав: "На Сході наша політика за цей рік (1920) дістала величезні досягнення. Ми маємо вітати утворення і закріплення Радянських республік, Бухарської, Азербайджанської і Вірменської... Дружні відносини селянсько-радянських республік з Російською соціалістичною республікою вже зміцнені практичними наслідками нашої політики".^{78/}

Але встановлення Радянської влади і закріплення успіхів політики РКП(б) в республіках базувалось, як це видно з наведених фактів, на збройній силі і карних органах.

На вимогу, висловлену в резолюції Другого Інтернаціоналу про проведення референдуму в Грузії і про вивід з цієї країни військ Червоної армії, до чого приєдналась і Англійська робітничка партія, Ленін у листі до Л. Б. Красіна, радянського посла в Лондоні, з приводу цього писав: "...вивід військ з Грузії і проведення там референдуму було б цілком розумно й могло б бути визнане за таке, що походить від людей, які не з'їхали з глузду...якщо б воно було поширене на всі народності земної кулі...".^{79/}

Цю відповідь можна розуміти так, що національно-політичний статус тієї чи іншої радянської держави, яка має зв'язок з РСФСР за домовленістю чи просто включена до її складу, як автономно-правова одиниця, практично не користується більшими правами, як будь-яка держава колоніально залежна від своєї метрополії. Справжнє безправне положення радянських національних республік і автономних областей було прямим порушенням 9-ої точки програми партії, прийнятої на VIII партійному з'їзді 1919 року, про рівність усіх націй та об'єднання національних держав лише на базі обопільної добровільної згоди.

У теоретичній розробці "Держава і революція" Ленін, покликаючись на вчення Маркса і Енгельса про доцільну розв'язку національного питання і форми державного управління, відмічав, що демократичний централізм повинен виключати "будь-яке" командування "зверху безумовно".^{80/} Енгельс, цитував Ленін, пропонував як програму дії "повне самоуправління в провінціях (губерніях чи областях), повіті і громаді через урядовців, вибраних на підставі загального виборчого права, скасування всіх місцевих і провінційних властей, призначуваних державою".^{81/}

У дійсності ж в ті роки РКП(б) висувала і рекомендувала своїх кандидатів на відповідальні керівні становища в усіх національних республіках, приховуючи голий централізм фіговим листком демократизму, що мав назву партійних з'їздів, національних рад тощо.

Теоретичні передумови про самовизначення націй аж до відокремлення від Росії, як про це широко проголошувалось в усіх творах і виступах Леніна, в практичній дійсності розкрили їх повну фальш і облудність.

РОЗДІЛ 2: ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА.

1. В. І. Ленін, Соч. т. XXI, изд. 3, стр. 316.
2. Там же, стр. 316-318.
3. Великая октябрьская соц. революция на Украине, Киев, 1957, т. 2, стр. 18.
4. В. И. Ленин, И. В. Сталин, Об октябрьской революции, ОГИЗ, 1945, стр. 36-38.
5. В. И. Ленин, Соч. т. XXII, изд. 3, стр. 121-123.
6. Там же, стр. 592.
7. "Вопросы истории", ч. 5, 1968, стр. 14-15.
8. Коммунистическая партия Украины в революциях и решениях.. Киев, 1958, ст. 7.
9. В. И. Ленин, Соч. т. XXII, изд. 3, стр. 224.
10. Там же, стр. 257, 258.
11. В. И. Ленин, Соч. т. XXII, изд. 3, стр. 416.
12. Там же, стр. 111.
13. "Большевик", ч. 11, 1924, стр. 156.
14. В. И. Ленин, Соч. Государство и революция, М. 1951, стр. 49.
15. Там же, стр. 67.
16. П. В. Феденко. Соціалізм давній і новочасний, Лондон-Париж-Мюнхен, 1968 ст. 211; "Вопросы истории КПСС" ч. 3, 1958, стр. 44-47.
17. КПСС в резолюциях...ч. 1, изд. 7, стр. 443.
18. В. И. Ленин, Соч. изд. 3, стр. 819, с. XXIV.
19. В. И. Ленин, Соч. т. XXV, изд. 3, стр. 115.
20. В. И. Ленин, Соч. т. XXIV, изд. 3, стр. 577.
21. Там же, ст. 578.
22. С.Мазлах і В. Шахрай, До хвилі, вид. 2, 1967, ст. 205.
23. Там же, ст. 88.
24. "Жизнь национальностей", 31 декабря 1920 г.
25. КПСС в решениях...ч. 1, изд. 7, стр. 458.
26. Двенадцатый съезд РКП(б), стенографический отчет, М. 1968, стр. 572.
27. "Жизнь национальностей", 21 декабря 1919.
28. В. И. Ленин, Соч. т. XXIV, изд. 3, ст. 229.
29. Там же, стр. 659.
30. Там же, стр. 656.
31. Там же, стр. 656.
32. Там же, стр. 657-658.
33. И. И. Грошев, Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национ. политики, М. 1967, стр. 129.
34. Там же, стр. 129-130.
35. Там же, стр. 129.
36. "Жизнь национальностей", 8 февраля 1920 г.

37. История советской конституции 1917-1956, М. 1957, стр. 105.
38. И. И. Грошев, Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национ. политики, М. 1967, стр. 119.
39. "Жизнь национальностей" 14 декабря 1919 г.
40. Большая советская энциклопедия, т. 5, 1937, стр. 135.
41. Всесоюзная коммунистическая партия, Татарская обл., стенографический отчет IX обл. конференции, Казань 1924.
42. В. И. Ленин, Соч. т. XXIX, изд.3 стр. 397-398.
43. КПСС в резолюциях...ч. 1. изд. 7, 1953, стр. 700.
44. М. Скрипник, Статті і промови, т. 2. Харків, 1931, ст. 18-19.
45. И. В. Сталин, т. 4, М. 1947, стр.160.
46. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стр. 72.
47. Большая советская энциклопедия, т. 30, М. 1937, стр. 595.
48. Там же, т. 55, М. 1947, стр. 683.
49. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, ст. 44.
50. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стр. 84.
51. Там же, стр. 74.
52. В. И. Ленин, Соч. т. XXIX, изд. 3, стр. 373.
53. Очерки по истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стр. 45.
54. Там же, стр. 58.
55. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стр. 73.
56. В. И. Ленин, Соч. т. XXIV, изд.3. стр. 811.
57. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, ст. 65.
58. В. И. Ленин, Соч. т. XXIV, изд. 3. стр. 811.
59. Там же, стр. 531.
60. Очерки истории коммунист. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стр. 70.
61. Там же, стр. 77.
62. Там же, стр. 78-79.
63. Там же, стр. 80.
64. Там же, стр. 102-103.
65. Там же, стр. 107.
66. Там же, стр. 108, 112.
67. Там же, стр. 94, 95.
68. Н. Исламов, В. Козачковский и др., Таджикская ССР, М. 1958, стр. 65.
69. Очерки истории коммунист. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, ст.104.
70. Там же, стр. 98, 99.
71. А. С. Елагин, Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920) Алма-Ата, 1956, стр. 112.
72. Там же, стр. 273.
73. Там же, стр. 287-289.
74. Там же, стр. 297.
75. Большая советская энциклопедия, т. 1, 1926, стр. 661-662.
76. В. И. Ленин, Соч. т. XXIX, изд. 3, стр. 508-509.
77. Гр. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1. 1956, стр. 261.
78. В. И. Ленин, Соч. т. XXVI, изд. 3, стр. 27.
79. Там же, т. XXVII, изд. 3, стр. 145.
80. В. И. Ленин, Государство и революция, Госизд. 1951, стр. 67.
81. Там же, стр. 68.

ЧИ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ ЗАГИБАЮТЬ НАЦІОНАЛЬНОСТІ?

Марта Скорупська

"Будування нації" чи "нищення націй"? - під таким заголовком появилася довша стаття професора політичних наук Ньюйоркського університету Вокера Конора в квітневім номері журналу *World Politics* за 1972 рік. * Заслугує ця стаття на ближчу увагу українського читача хоч би тому, що вона заторкує проблему, яка має безпосереднє відношення також до дальшої долі української нації на 50-ому році її існування в багатонаціональній державі - СРСР, а саме, питання асиміляції національних меншостей у процесі державного будівництва.

Поняття "будування нації" (nation-building) - це загально поширена в західній соціологічній та політичній літературі теорія, в якій йдеться про елементи та процеси, що ведуть до інтеграції багатоетнічної держави. Головний недолік цієї теорії, на думку Конора, в тому, що вона або повністю ігнорує питання етнічної різnorodности, або трактує етнічну ідентичність, як один із маловажних ефемерних елементів, що перешкоджає ефективній державній консолідації до часу, заки модерні засоби комунікації та транспорту злучать тісніше всі частини даної держави. Автор відкидає обидві тенденції.

На думку Конора, перша тенденція, а саме, ігнорування етнічної різnorodности, була б виправдана тільки тоді, коли б велика більшість держав були етнічно гомогенними. Що так не є на ділі, свідчать цифри, які відзеркалюють дійсний стан сучасних держав світу. Із 132 держав, тільки 12 (9%) можна уважати етнічно гомогенними. В 25 державах (18.9%) населення у великій більшості (понад 90%) складається з однієї етнічної групи. Ще в 25 державах, найбільша етнічна група становить 75-80%всього населення. Натомість, в 31 державах (23.5%),наибільша етнічна група становить тільки 50-74% населення, а в 39 державах (29.5%). менше як половину. У деяких випадках, число етнічних груп в державі перевищує 100, а в 53 державах (40.2%всіх держав) населення складається із більше як 5 головних етнічних груп.

Отже, далі твердить Конор, якщо незалежно від вище наведених фактів, дослідники "будування нації " ігнорують етнічну різnorodність, то можна зробити висновок, що роблять вони це на підставі однієї із двох тез: а) що лояльність до етнічної групи утотожнюється з лояльністю до

* Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying?," *World Politics*, XXIV, 3 (April 1972), 319-355.

держави, або б) що етнічна ідентифікація вважається явищем короткотривалим, яке зникає з поступом модернізації.

Звертаючися у першу чергу до другої тези, Конор заперечує теорію американського соціолога Карла Дойча про те, наче б т. зв. "соціальна мобілізація" населення країни, що є результатом модернізації (зріст урбанізації, індустріалізації, шкільництва, комунікаційних та транспортних засобів) призводила до асиміляції етнічних груп даної країни, або інакшими словами, до "будування нації". Конор вказує на те, що сам Дойч заперечує цю теорію, коли пише, що "процес (соціальної мобілізації) може створювати внутрішні труднощі, або й нищити єдність держав, в яких населення вже поділене на декілька груп з різними мовами, культурами, чи способами життя" стор. 324). Все ж таки погляд Дойча про те, що етнічність зникає в міру того, як поступає модернізація, став підставовою тезою теорії "будування нації".

Конор твердить, що коли б модернізація вела до державної інтеграції в етнічному відношенні, то число держав, в яких існують етнічні суперечності, постійно зменшувалося б. Натомість, перегляд держав світу вказує на зріст етнічної свідомості, як політичної сили, зріст, який виявляється в державах в різних стадіях модернізації, включно із технологічно та економічно розвинутою Європою, Канадою та, навіть, Америкою, де сепаратистські рухи негрів загрожують державній стабільності. Як приклади росту етнічної свідомості в Західній Європі, Конор наводить боротьбу басків і катальонців в Іспанії; вороже ставлення швайцарців до найманих чужинецьких робітників; домагання франкомовного населення Берну політично сепаруватися від німецькомовного елемента; незадоволення південних тирольців італійською владою; зріст шотландського та валійського націоналізму та конфлікт в Північній Ірландії в З'єдиненому Королівстві; гостре суперництво між валлонами та фляманцями в Бельгії. З того виходить, що ні довга історія державности, ні високий рівень технологічної інтеграції не гарантують перенесення основної лояльності від етнічної групи до держави.

Конор твердить, що хоч немає достатніх даних на протилежне твердження, а саме, що модернізація веде до дезінтеграції держави тим, що посилює домагання етнічної сепарації, є підстави робити висновок, що "ріст того, що Дойч називає соціальною комунікацією та мобілізацією, має тенденцію збільшувати культурну свідомість та загострювати міжетнічні конфлікти" Істор. 328).

Передбаючи закиди зі сторони практичних політиків та науковців, що такий висновок неправильний, бо базується до великої міри на прикладах держав, що ще недавно були колоніями, в яких етнічна свідомість навмисне плекалася колоніальними правителями, як елемент політики "діли і пануй", Конор наводить, як приклад, Етіопію (сепаратистські рухи в Ерітреї, Бале і Годжам) та Тайланд (сепаратистські рухи поміж

гірськими племенами на півночі, або на північному сході, та маляйцями на півдні). Це промислово недорозвинуті багатонаціональні держави з довгими історіями незалежності. В цих країнах, як і в колоніях, різні етнічні групи жили поруч себе протягом довгих років при мінімумі як міжетнічних конфліктів, так і конфліктів з "чужою владою", бо держава, як така, не була інтегрована й етнічні меншості мали мало контакту із своїми державними урядами, і між собою. Щойно з поступом в сфері комунікації та транспорту виникло почуття, що "чужа влада" (чи то колоніальна влада, чи влада іншої етнічної групи) є небезпечною в політичному розумінні та загрожує духовно-культурному самозбереженню. Коли в незінтегрованій державі етнічні групи, які входять в її склад, не відчують небезпеки для їхнього стилю життя, то з поліпшенням та збільшенням засобів комунікації та транспорту, кінчається їхня культурна ізоляція та приходять впливи чужих культур, які співіснують поруч на території однієї держави. Поліпшення комунікаційних та транспортних засобів причиняється до зросту культурної свідомості і тим, що підкреслює в свідомості членів даної етнічної групи різницю, які існують між ними та іншими групами. Людина не тільки довідується про чужі етнічні групи, але також стає свідомою того, з ким має спільну ідентичність.

Ще один закид, що його передбачає Конон проти твердження, що модернізація має тенденцію роз'ятрювати етнічні конфлікти, це питання, чому у випадку Європи та Північної Америки вияв етнічної свідомості не прийшов багато скоріше, беручи під увагу, що "промислова революція" в цих країнах відбулася ще на початку 19 ст.? На це Конон відповідає, що процеси модернізації перед другою світовою війною діяли багато поволіше, як в післявоєнний період. Менша кількість та гірший стан доріг та авт, локальні радіостанції замість загально територіальних телевізійних передач, нижчі рівні освіти, менше знання про події поза власними переживаннями, і нижчі заробітки, які не дозволяли подорожувати - все це уподібнювало ситуацію в передвоєнній Європі та Північній Америці до ситуації в незіндустріялізованих суспільствах. Аж з приходом того, що марксисты називають "переміна кількості в якість", збільшилися міжгрупові контакти до тої міри, що стали загрозою посилення етнічних аспірацій.

Ще важливіший фактор в сучаснім зрості активної етнічної свідомості в розвинутих як і недорозвинутих державах, ніж характер чи густота комунікаційної сітки, є те, що Меклуган називає "змістом передачі" (message), а саме, доктрина "самовизначення нації", яка з моментом її визнання Об'єднаними Націями набрала характеру наглядної істини. На думку Конона, ця доктрина ставить етнічність як основне мірило політичної легітимності, поскільки народ, що відрізняється від інших і сам уважає себе народом, має право, якщо цього бажає, правити сам собою (стор. 331). Конон йде далі і твердить, що ця доктрина стала не тільки виправданням для етнічних рухів, а також їх рушійною силою.

Ще один елемент, який відіграє певну роль в сучасному розвитку етнічної свідомості - це зміна в світовому кліматі. Нині є багато менше правдоподібне, щоб мілітарно слаба держава була прилучена до сильнішої. Автор твердить, що події останніх років, включно з тим, що ми називаємо "нуклеарний застій", дають підстави вірити, що незалежність є реальною можливістю навіть для найслабших держав.

Підсумовуючи, що хоча велика більшість держав є багатоетнічними, і хоч етнічна свідомість наявно збільшується у всіх категоріях держав - авторитарних і унітарних, азійських, африканських, американських та європейських, без огляду на стадії економічного розвитку, Конор ставить собі за ціль проаналізувати причини, чому провідні теоретики "будування нації", наперекір фактам, ігнорують або применшують проблеми етнічності.

Причин на це Конор наводить аж дванадцять:

1. Перемішання основних термінів - "нація" і "держава":

Хоч в політичній термінології ці два поняття мають чітко окреслені значення, в практиці їх часто перемішується. "Держава", згідно з дефініцією, що її цитує Конор зі словника міжнародних відносин (стор. 333), це "юридичне поняття, котре визначає соціальну групу, яка живе на визначеній території і є зорганізована в спільних політичних установах та має ефективний уряд". "Нація це соціальна група людей, що мають спільну ідеологію, спільні інституції та звичаї, і почуття гомогенності; нація може становити частину держави, бути однозначною з державою, або виходити поза межі держави."

Конор пише, що тенденція перемішувати ці два поняття виходить із бажання скоротити поняття "нації - держави" (nation-state), поняття, яке також має дуже точну дефініцію і відноситься тільки до ситуацій, у яких межі нації сходяться з межами держави. І хоч згідно з цією дефініцією менше як 10 % усіх держав світу можна уважати гомогенними, в загальному житку всі держави називаються "націями - державами".

Крім цього, що це неправильне застосовування термінів вже довго перешкоджає правильному вивченню різних аспектів міждержавних відносин, Конор вбачає в ньому ще й головну причину нерозуміння націоналізму, і більш специфічно, перемішання понять лояльності до нації та лояльності до держави.

З цього ясно, і Конор це сам підтверджує, що спільноти, що їх дотепер автор називав "самовідрізняючими етнічними групами" - це властиво "нації". І тому, логічно, що лояльність до етнічної групи треба визначати як націоналізм, а не, як це на практиці робиться, уживати цей термін для визначення лояльності до держави. Конор доводить, що таке утотоження націоналізму з лояльністю до держави імплікує твердження, що у всякому конфлікті на тлі лояльностей кінцева перемога належить державі. Коли "нація-держава" була б універсальною формою

політичного устрою, відрізнення цих двох понять не було б суттєвим, бо тоді ці дві лояльності збігалися б, а не конкурували б. Але на практиці це можна твердити тільки у випадку такого націоналізму, як наприклад, німецького чи японського, (що їх Конор називає "державним націоналізмом" для відрізнення від ситуацій, в яких "держава" і "нація" не утотожуються). У випадку Німеччини, наприклад, правління могло закликати населення до єдності в імені держави (Deutschland) або нації (volksdeutsch, Volkstum, Volksgenosse), бо обидва поняття породжують ідентичні асоціації. Факт, що правителі багатонаціональних держав часто закликають в імені політично панівної нації, як, наприклад, китайці в імені Китаю, не зважаючи на те, що поняття "Китай" викликає цілком відмінні асоціації для тибетців, монголів, чи уйгурів, не виправдує перемішання двох цілком окремих і часто суперечних понять. На підставі цих аргументів Конор твердить, що поняття "будування нації" не є правильне. Він пише, "оскільки більшість менш розвинутих держав складається з більш як однієї нації, і оскільки перенесення основної лояльності із цих націй на державу загалом вважається передумовою успішної інтеграції, правдивою ціллю не є "будування нації" а "нищення нації" (стор. 336)

2. Непорозуміння щодо характеру етнічного націоналізму та впливаюча з цього тенденція недооцінювання його емоційної сили:

Непорозуміння це, каже Конор, випливає із звички дослідників сприймати етнічний націоналізм у його наявних виявах замість у його суті. В розумінні Конора, як і американського історика Ганса Кона, суть нації є чимось психологічним, справою настанови, а не фактів. Етнічна група перетворюється в націю тоді, коли в цій групі родиться загалом поширена свідомість, або віра в те, що вона окремішна в найбільш істотному сенсі. Без цієї свідомості етнічна група залишається тільки етнічною групою, навіть, якщо на думку антрополога чи непрофесійного обсерватора вона чітко відрізняється від інших груп.

Тому, що суть нації є справою настанови, наглядні вияви культурної відмінності мають значення тільки до тієї міри, до якої вони є причетними у відчутті окремішності. Конор наводить приклад етнопсихологічного досвіду американських колоністів, африканерів та тайванців стосовно до їхніх попередніх британських, голландських та китайських ідентичностей, як доказ того, що може існувати відчуття самотності чи відрубності без важливих відчутних культурних відмінностей. Так само поняття однієї нації може виходити поза межі відчутних культурних відмінностей, як це сталося у випадку поділу між католиками та лютеранами в німецькій нації.

Кожну націю можна описати категоріями її відчутних особливостей - кількість її людности, фізичне розміщення, релігійний та мовний склад. Але ж такими самими категоріями можна визначити і таку групу людей, як наприклад жителів північно-східних стейтів США (New Englanders), які інтуїтивно цінують те, що їх лучить з іншими американцями, і ставлять його понад тим, що їх відрізняє. Отже, підкреслює автор, власне спосіб, як на себе задивляється дана група, рішає про існування чи неіснування цієї групи, як нації, а не наявні її прикмети.

Тому, що абстрактну суть етнічного націоналізму часто трудно визначити, зрозумілою є схильність як дослідників етнічних конфліктів, так і членів даної нації, інтерпретувати етнічні відмінності категоріями їхніх більш наглядних елементів. Як один із прикладів, Конор наводить українців, які, як засіб обстоювання їхньої не-російськості, ведуть свою кампанію за національну суверенність головним чином у формі боротьби за право уживати в письмі і слові українську мову замість російської. "Але, - питається Конор, - чи не існувала б українська нація, (точніше кажучи, загально прийняте відчуття в людей, що вони українці) навіть тоді, коли б українська мова була повністю замінена російською?" Як доказ того, що українська мова не є суттєвим елементом існування української нації, а тільки елементом піднесеним до рівня символу нації, Конор наводить приклад ірландської нації, яка існує не зважаючи на заник гельської мови і не зважаючи й на те, що у своїх гаслах з-перед 20-их років ірландці уважали, що гельська мова та ірландська національна ідентичність нероздільні. Далі Конор твердить, що національна ідентичність може пережити істотні зміни в мові, релігії, економічному статусі, чи будь-якому наглядному вияві її культури. Але тому, що існує тенденція визначати етнопсихологічні явища категоріями наявних характеристичних рис, немає потрібних досліджень правдивої суті та сили етнічних почувань. Часто дослідники не усвідомлюють, що вони мають до діла з етнічним націоналізмом. Прикладом цього можуть послужити сучасні оцінки війни в Північній Ірландії. Сторонні обсерватори ставлять ірландську боротьбу в площину виключно релігійного конфлікту, поминаючи такий істотний факт, як те, що тут католики - це переважно ірландці, а протестанти - англійці та шкоти, які були поселені в Північній Ірландії англійським урядом ще в 17 ст. для того, щоб приборкати тогочасне ірландське населення. З цієї причини ірландські католики вважають протестантів окупантами, що мають інші звичаї та користуються більшими привілеями.

Підсумовуючи свою дискусію на тему етнічного націоналізму, Конор стверджує, що культурна асиміляція не мусить бути однозначною з психологічною асиміляцією.

3. Безпідставне перебільшення впливу чинників матеріальної природи на людські відносини:

Доказом того, що американські провідні кола та науковці свято вірять, що існує пряме пов'язання між економічним статусом держави та її формою уряду, політичною стабільністю, чи агресивністю, Конор вважає численні програми для матеріальної допомоги чужим країнам. Як передумову допомоги США звичайно ставлять вимогу співпраці між протівниками в даній країні. І в практиці і в літературі на тему політичної інтеграції приймається за певне, що етнічна меншість не відокремиться від держави, якщо її життєвий рівень краще, як в реальному сенсі, так у порівнянні з іншими частинами населення держави. Конор, натомість

твердить, що часто буває так, що етнічна свідомість меншости та вороже наставлення до панівної групи посилюється, не зважаючи на те, що різниця у прибутках обох груп звужується. Доказом цього м. ін. є флямандці у Бельгії чи словаки в Чехо-Словаччині. Є навіть випадки, в яких сепаратистські рухи існують, не дивлячись на те, що групи, які їх очолюють, є більш розвинені економічно, як панівний політично елемент, наприклад хорвати і словінці в Югославії. Тому, на думку Конора, треба ствердити, що економічні міркування мало важать, коли їх протиставити емоційності етнічного націоналізму.

4. Безсумнівна віра в те, що збільшення контактів між групами призводить до більшого усвідомлення спільних елементів, а не тих, що їх відрізняють:

Цей оптимістичний погляд, що виходить з віри в людину як у принципі раціональну істоту, наділену доброю волею, і тим самим призначену знаходити раціональні розв'язки на всі проблеми, виявляється у переконанні, що непорозуміння між націями є результатом браку знання. Випливом такого підходу в американській зовнішній політиці є Корпус миру (Peace Corps) чи культурні та наукові обміни. Прихильники такого погляду не беруть, на жаль, до уваги того, що взаємне пізнання різних етнічних груп, може не тільки родити приязнь між ними, але також приводити до конфліктів. Що більше, свідомість приналежності до нації спирається на знання, що існують ще інші групи; поняття "ми" вимагає усвідомлення, що існують ще і "вони".

5. Невиправдане намагання послугоуватися аналогіями з практики США:

Немає сумніву, що приклад американського асиміляційного процесу melting pot) має вплив на спосіб думання оборонців подібних процесів в інших державах. Вони думають, що якщо в Америці, з її мішаниною етнічних груп, є можлива непланована асиміляція, то треба сподіватися, що цей самий процес можливий усюди. Конор каже, що це небезпечна аналогія.

За винятком чорних(негрів), що їх націоналізм проявляється в протиставленні нації чорних - нації білих, етнічні групи в США не проявляють етнічного націоналізму, в сенсі, що його визначає Конор. Пересічний не-чорний іммігрант до Америки прибув туди *добровільно* і увійшов в інше етнополітичне середовище, яке визнає його політичне або психологічне пов'язання з його колишньою батьківщиною. Кількість членів його етнічної групи у США завжди була невеликою в порівнянні з панівним англосаксонізованим населенням. Навіть, якщо цей іммігрант живе в етнічному гетто, де панують його мова і традиції, то це гетто ніколи не зможе задовольнити його економічних, престижових, чи орієнтованих на силу потреб. Він завжди свідомий того, що він є частиною більшої культурної спільноти, яка пересякає і формує його гетто, і що для нього культурна асиміляція є потрібною, якщо він бажає вийти поза межі

накинені гетто. Тому в Америці етнічні проблеми не виникають на тлі опору меншостей проти асиміляції, а радше в результаті браку бажання або неспроможности зі сторони панівної групи дозволити на асиміляцію таким темпом, як собі цього бажають незасимільовані одиниці.

У випадку інших держав цей процес є відворотний - національні меншини на загал сприймають пресю до асиміляції, як щось накинута їм панівною групою. Коли взяти приклад французького канадця, що живе в французькій провінції Квебек, для нього кожний акт, що вимагає певної міри асиміляції, (як наприклад, потреба доброго знання мови панівного елементу для того, щоб досягнути позицію в центральному бюрократичному апараті), набирає характеру фізичного, або психологічного примусу. Для нього, що живе в своїй етнічній батьківщині, в якій французи жили ще до приходу англійців, англосовне населення видається загарбником-чужинцем на французько-канадській землі. До того ж його спільнота є достатньо великою, щоб дозволити йому думати про можливість успіху в його етнічних межах. В результаті, немає для нього нічого, що б його спонукувало відкинути власну культуру. Натомість існує багато причин на те, щоб породжувати в ньому опір проти втручання чужої культури.

Конор твердить, що до великої більшості держав світу стосується приклад радше Канади, ніж Америки.

6. Неправильне уявлення, що збільшення засобів комунікації та транспорту в багатокультурній державі сприяє зникненню культурних відмінностей між її різними етнічними групами тому, що так діється в однокультурній державі:

Це правда, що збільшення контактів між окремими частинами США привело до послаблення т. зв. місництва. Телевізія та фільми, рух населення, географічний розподіл промисловости, все більше поширена стандартизація шкільництва - всі ці фактори ведуть до більшої гомогенности США. Але, коли мова йде про державу, що складається з двох або більше окремих етнічних груп, збільшення контактів призводить до конфліктів. Прикладом цього можуть служити взаємини між чехами і словаками, росіянами й українцями, валійцями й англійцями і т. д.

7. Припущення, що асиміляція це однонапрямний процес:

Найкращим прикладом того, що асиміляційний процес може обернутися проти асиміляторів, є недавній зріст шотландського та валійського націоналізмів.

8. Інтерпретація, що коли немає етнічного конфлікту, існує одна нація:

Конор твердить, що завзяття, з яким етнічний націоналізм проявляється, може набирати різної інтенсивности впродовж історичного розвитку нації. Так, в порівнанні з 30-ми роками, німецький націоналізм сьогодні проявляється в багато більш зм'якшеній формі, хоч немає сумніву, що він існує. Подібно, відносини між етнічними групами даної

держави (як і відносини між державами) можуть розгортатися від геноциду до симбіози. Етнічні групи можуть співіснувати, принаймі деякий час, в одній політичній структурі. Впливовими факторами є тут рівень культурної свідомості, питання, як меншість розглядає суть і розмір загрози їй, як суцільній групі, як також те, як уряд багатонаціональної держави ставиться до прагнень даної етнічної групи.

Існує також тенденція, пише далі Конор, вбачати національну гомогенність в руках, що складаються з двох або більше етнічних груп, коли вирінає потреба спільної акції - як на випадок війни проти спільного ворога або в боротьбі за спільну мету. Факт, що у багатьох випадках різні етнічні групи маршують під одним прапором та проголошують ті самі гасла, не можна уважати остаточним виявом єдиного всеохоплюючого націоналізму. Прикладом цього може послужити Індія, де в боротьбі проти британської влади об'єдналися різні групи, але з моментом, коли британці проголосили свій намір уступити з Індії, почалася поступова дезінтеграція міжетнічних зв'язків, яка триває до нинішнього дня.

Схильність вбачати етнічну єдність в ситуаціях, де немає етнічних незгод, мала значний вплив на теорію "будування нації". На думку Конора, саме на цьому твердженні базується загально прийнятий звичай уважати західно-європейські країни повністю інтегрованими державами, хоч це не відповідає правді, та ставить їх як приклад того, до чого мали б прямувати інші держави. Другий результат такої схильності - це уважати всі вияви етнічного націоналізму як *ad hoc* явища, замість трактувати їх, як вияви більш тривалого глобального процесу.

9. Неправильне розуміння фактора часу в оцінці асиміляційних процесів та намагання творити аналогії між сучасністю і добою перед народженням націоналізму:

Коли дослідники пишуть про те, як творилися нації в Західній Європі та Східній Азії з досить відмінних етнічних одиниць, вони не беруть до уваги, що ті держави формувалися ще перед 19 ст., тобто перед добою націоналізму та перед проголошенням принципу національного самовизначення. До того часу народи, які асимілювалися, здебільша не були свідомі того, що вони різняться від інших груп. Як вже було сказано, збільшення частоти, об'єму та типів міжетнічних та внутріетнічних групових контактів принаймні частинно причинилися до зросту етнічної свідомості від початку 19 ст.

10. Неправильний погляд про те, що процес, а то й завершення асиміляції можна прискіпити шляхом збільшення контактів. Життя повчає, що часто може статися навпаки:

Як виходить з прикладу шотландського націоналізму, повна асиміляція великого народу, що творить більшість на даній території потребує довгого періоду часу, що потриває через декілька поколінь. Щоб бути успішним, процес асиміляції мусить проходити дуже поступово і

майже непомітно. (Конор тут зазначає, що це відноситься тільки до ситуацій, в який уряд не застосовує таких крайніх заходів, як примусове переселення або мішані шлюби.) Оскільки суть національної ідентичності є психологічним явищем і вимагає самовизнання, чим більше буде контактів, тим більший буде зворот до етноцентризму.

Найкращий приклад успішної асиміляції становить Китай. Там цей процес триває століттями. Але програмові спроби від 1949 р. прискорити цей процес відносно ще не засимільованих меншостей призвели до зросту етнічної свідомості та антикитайських почувань. Так само в Радянському Союзі, не зважаючи на півстоліття плянованої асиміляції, так зване "національне питання" не то що не розв'язане, але перетворюється в основну проблему.

Отже, каже Конор, є підстави сумніватися чи асиміляційні процеси можна накидати ззовні. До того ж плянування трудно застосовувати до довшого проміжку часу, як одне покоління.

11. Плутання симптомів та причин:

З поступом політичної дезінтеграції у багатьох новостворених державах, не зважаючи на оптимістичні прогнози теоретиків "будування нації", народилося багато теорій, що намагаються з'ясувати такі процеси. Конор твердить, що у тих теоріях часто переплутуються симптоми та другорядні елементи з причинами.

Так, аналізуючи причини політичної дезінтеграції в Африці, один дослідник каже, що до цього причинилися: а) перебільшена уява про силу центрального уряду, б) послаблення "масових партій", в) зменшення політичної мобілізації, г) поменшення зв'язків між державним урядом і частинами населення, г) неспроможність держави задовольнити потреби населення, д) послаблення або й страта чару провідника, е) політична корупція.

Конор стоїть на становищі, що жодна з вищеподаних причин в суті речі не є причиною дезінтеграції, а лише симптомом такого стану (а, б, г, д) або елементом (в, е). Щоб визначити головну причину розпаду, треба було б спитати чому існує перебільшена уява про справжню силу уряду, чому "масові партії" виявилися нестабільними, і т. д.

Для Конора головною причиною політичного роз'єднання є брак єдиного психологічного фокусу, спільного для всіх частин населення. Він признає, що етнічна гомогенність не є запорукою психологічної єдності, як це показує в'єтнамський конфлікт. Щоб пізнати основні складові елементи ефективної ідентичності, треба було б проаналізувати такі фактори як вплив на неї економіки, освіти, урбанізації, розміщення населення, тощо.

12. Упередження дослідника:

Як останню причину, чому ігнорується роля етнічного націоналізму в

теорії "будування нації", Конора ставить вплив ідеалів дослідника на його розуміння справи. "Будівник нації" пристрасно сажає добра населенню, що його студіює. Він переконаний, що їхній добробут є пов'язаний з формою існуючої держави. Якщо у такому випадку факт існування етнічного націоналізму перешкоджає візії дослідника, він його ігнорує. Конора робить висновок, що навіть, коли цей підхід можна виправдати у випадку політика-практика, його аж ніяк не можна зрозуміти в науковця.

Якщо прийняти аргументацію Конора, стає ясным, що відповідь на питання "чи в багатонаціональній державі загибають національності?" є негативна. Це зокрема стосується держав, в яких ведеться плянова асиміляція. Бо життя вчить, що чим більший є тиск на асиміляцію, тим більший є опір. Зрештою, навіть поступова асиміляція, що триває віками, не є запорукою того, що одного дня не вирине почуття самобутности та національної відмінности в етнічній групі на будь-якому етапі розвитку даної держави.

Шкода тільки, що автор не входить глибше в саме питання, що стається у випадку, коли уряд застосовує такі "крайні" заходи як примусове перемішування населення і т. п., і коли уряд вживає жорстоких засобів у відношенні до діяльности, яку він визначає "зрадницькою". Правда, він пише, що, хоч у зв'язку з 50-літтям СРСР його керівники запевняють, що в їхній державі національне питання розв'язане, воно далі творить головну загрозу для стабільности Радянського Союзу. Виходить, отже, що і крайні засоби, що ними КПРС намагається здушити національні прагнення не-російських народів, не дають бажаних результатів, і ледве чи будь-коли дадуть.

Може найбільшою заслугою Конора, коли брати під увагу, що він виступає в дискусії, яка ведеться не між членами етнічних груп, що ще не осягнули державности, але між членами американської спільноти, - це його ствердження, що у своєму загально прийнятому сенсі поняття "будування нації" практично зводиться до "нищення нації", і тим самим загрожує існуванню всіх етнічних груп (чи націй), звичайно з винятком політично панівних. Таке ствердження веде до логічного висновку, що всі загрожені асиміляцією нації мусять боротися проти процесу, який завдяки позитивній конотації слова "будування" ще до сьогодні вважається по суті корисним. Таке ствердження ще і тим важливе, що воно появилось якраз під час гучно розрекламованих роковин "розв'язання національного питання" в СРСР, головною метою яких є накинути ще одно зумисне викривлене і штучне поняття, а саме поняття "радянський народ". А в той же час, коли залишити на боці усю теоретичну еквілібристику, цей новотвір є нічим іншим, як намаганням створити ще одну "націю", а саме "радянську", чи, точніше, "російську".

МЕЖОВИЙ РІК

Мирослав Прокоп

I.

Сьогодні ще важко перелічити усі події у внутрішньому розвитку СРСР в 1972 році, які майбутній історик назве найважливішими. Проте вже тепер¹ можна сказати, що до них він зарахує удар режиму по внутрішній опозиції та посилений наступ російських централістів на не-російські народи.

Перша подія знаменується сумної слави декретом ЦК КПРС з 30 грудня 1971 р., яким він доручив ліквідувати самвидавну літературу, друга - проголошеною дня 22 лютого 1972 р. постановою ЦК КПРС про підготовку до відзначення 50-річчя Радянського Союзу. Обидва декрети свідчать про безсумнівний поворот до сталінізму в боротьбі проти вільної думки і, рівночасно, про перемогу в керівництві КПРС найбільш чорносотенних, шовіністичних елементів. Це не значить, що до того часу імперією правили ліберали та поступовці, бо ж в політбюрі ЦК КПРС від років сидять майже ті самі люди, але це значить, що кількарічний ріст опозиційних демократичних сил в Радянському Союзі, висловом яких стали доволі численні самвидавні публікації, в Кремлі вирішили ліквідувати традиційними, поліційними засобами. Якщо ж йдеться про політику Москви у відношенні до не-російських народів, то її висловом і до того часу була русифікація та здушування залишків їхньої автономності. Проте, як тепер видно, ювілейний рік СРСР його керівники використали для того, щоб, починаючи наступне п'ятдесятиріччя в житті не-росіян Радянського Союзу, офіційно поставити перед ними не тільки прогнозу, але й прями плани ліквідації їх дотеперішньої формальної державности та перетворення їх в одну російську націю.

В цьому відношенні 1972 рік є межовим. Це відноситься зокрема до України, де в тому році завершували ліквідацію багато з того, що було досягнене в 60-их роках.

Треба пригадати, що концентричний удар по самвидаві та по паралельних виявах самооборони українського народу прийшов минулого року після, приблизно, восьми років від часу їх появи. Першою помітною ластівкою того нового феномену в житті українського народу стали в 1962 р. вірші Василя Симоменка і його щоденник, що почали

ходити по руках народу в Україні. Відтак появилось хвилююче звернення невідомого автора п. н. "З приводу процесу над Погружальським", що було написане після підпалу Бібліотеки Академії Наук УРСР в Києві в травні 1964 р.

Пізнім літом і восени 1965 р. прийшли арешти діячів культури в Україні і їхні суди на початку 1966 р. В пляхах Москви ті репресії мали придушити ватру, яка шойно розгорялася, - а вийшло навпаки. Репресії призвели до написання трьох найбільш знаменних і сьогодні широко відомих не тільки в СРСР, але й за кордоном, документів самвиданої літератури, а саме книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація" Івана Дзюби, збірки "Лихо з розуму" Вячеслава Чорновола та есею Валентина Мороза п.н. "Репортаж із заповідника ім. Берії". Згодом слідували дальші еляборати Мороза ("Серед снігів" та "Хроніка опору"), петиції групи юристів, себто Левка Лук'яненка, Івана Кандиби й інших, лист творчої молоді Дніпропетровська та под. В 1970 р. появились перші випуски періодичного видання "Український вісник", а в парі з тим по Україні почали ходити в руках сотні інших документів вільної думки народу, недопущені до друку зразки художньої літератури, наукові праці з історії, культури, політичні памфлети. А побіч того з'явилися гуртки художньої самодіяльності, плекання української мови, хорів ансамблі, врешті публічні відзначування роковин Шевченка, Франка, Лесі Українки. Словом, як в 1967 р. писав Мороз, "на превелике здивування кагебістів вперше за останні десятиріччя на Україні з'явилась громадська думка". Подібні явища мали місце в інших частинах СРСР, зокрема в самій Росії. Такі явища і процеси мусіли схвилювати сторожів імперської безпеки і вони, згідно зі своєю природою зареагували поліційними методами. В Україні перші удари впали проти тих, чиї імена стали символами народної самооборони. Дня 11 лютого 1972 р. "Радянська Україна" повідомила про арештування Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка та інших за згодане "ведення ворожої соціалістичному ладові діяльності та у зв'язку зі справою Добоша". Це останнє, себто справу Добоша, студента з Бельгії, що відвідував Україну і про якого арештування повідомляла згадана газета 15 січня, органи КГБ зумисне долучили для того, щоб утворити враження наче б Світличний і інші мали з ним зв'язки. Вслід за тим, впродовж 1972 р. прийшли дальші арешти і суди, жертвами яких впали м.ін. мистець-килимар Стефанія Шабатура, поетеса Ірина Стасів-Калинець, її чоловік, поет Ігор Калинець, сестра Івана Світличного, Надія Світлична, поет Василь Стус, Іван Дзюба, далі Михайло Осадчий, Олег Сергієнко, Ніна Строката, Юрій Шухевич, Дмитро Шумук, Зіновій Антонюк, Леонід Плющ, Іван Гель, Іван Різників, Микола Плахотнюк, Люба Середняк, о. Василь Романюк та багато інших, яких імена невідомі.

Вирізнити треба дві характеристичні риси політики режиму у відношенні до арештованих. Поперше, органи КГБ зробили спробу

пов'язати рух самооборони в Україні з Заходом, мовляв, це інтрига якихось закордонних чинників, які намагаються вчинити заколот в безконфліктному радянському суспільстві. Така вихідна позиція дає поліційним чинникам необмежені можливості для найбільш фантастичних вигадок. На цьому ж спиралися пам'ятні монстрпроцеси 1930-их років в Україні і в цілому СРСР, коли людям нав'язували вислуджування чужим розвідочним агенціям, підготову повстань, індивідуальний терор у відношенні до керівників партії і под. Коли такі обвинувачення були готові, тоді слідчі органи дбали про те, щоб нещасні жертви усе це підтвердили. Це була друга ціль сталінського терору.

З подібними плянами вийшли відповідні радянські органи також у відношенні до арештованих в 1972 р. Але тут гра вдалась тільки частинно. Лише трьох із відомих арештованих, а саме Зіновія Франко, Леонід Селезненко та Микола Холодний склали опубліковані в пресі заяви, в яких висловили жаль з приводу їхніх "прогрівів". З дотеперішніх судів видно, що у відношенні до інших діячів самооборони це не вийшло. Інтересне ще таке. Повідомлення про арештування Світличного, Чорновола, Сверстюка і інших кінчалось словами "слідство триває". Це було 11 лютого м.р. До тепер, себто до початку січня, коли пишуться ці рядки, невідомо що діється зі слідством. Відомо тільки, що арештовані далі сидять, дарма, що за статтями Кримінальнопроцесуального кодексу УРСР, проведене органами міліції МВД і КГБ дізнання є часово обмежене до одного місяця, а у виняткових випадках, до двох, а попереднє слідство, яке ведуть слідчі прокуратури і КГБ, повинно кінчатися протягом двох, а найбільше трьох місяців. Далі продовжувати слідство може тільки прокурор УРСР або головний військовий прокурор. Але про це немає досі ніякого повідомлення. Виходить отже, що в Радянському Союзі органи дізнання і слідства не мусять дотримуватися законів.

II.

Наступ нової сталінщини не обмежився тільки до самвидаву та його речників. Він пішов ширшим фронтом. В Україні прийшов удар по всьому духовному і культурному житті нації, насамперед по її літературі.

Як відомо, в 60-их роках нашого сторіччя прийшло в Україні частинне відродження духовної творчости нації. В літературі, головно в поезії і літературній критиці, народилось молоде покоління, що швидко стало відоме під іменем шестидесятників. Про той новий рух писав Б.Кравців одинадцять років тому: "Коли прийшов 1961 рік, на наших очах почав відбуватися справжній переворот в українській поезії в УРСР. Довго придушувана, стримувана і засуджувана молода поезія прорвалася з під льодової гори соцреалізму живими і рвучкими струмочками". 1/ А І.

1/ Богдан Кравців: "Велика ведмедиця" і "гончі пси". *Сучасність*, ч. 2, лютий 1962, ст. 26.

Кошелівець дав дещо пізніше таку оцінку тому процесові: "Молоде покоління в українській літературі прислужилося до чудодійного відновлення і відродження літератури, яке настало в останні роки..."^{2/} Правда, Кошелівець там же писав, що це відродження "дуже коротко тривало", але сьогодні можна сказати, що й у пізніших роках українська література, і не тільки вона, далі перебувала під впливом пролону, що стався на початку 60-их, чи на переломі 50-их і 60-их років. Таким чином в літературі, а також в мистецтві, в науці, в дослідженнях минулого, створились умови частинного звільнення від мертвечини соцреалізму та партійного догматизму. Хоч вже в половині 60-их років прийшов новий наступ реакції, він загострився щойно на початку нашого десятиріччя, а 1972 рік і тут став межовим.

Чи не найкращим свідченням в цьому відношенні є доля самих шести-десятиників. Сьогодні видно, що усім їм на свій лад обрубали крила. Одні, як Світличний, Сверстюк, Дзюба, знайшлися у в'язниці за діяльність, що ніколи не виходила поза межі обов'язуючих в СРСР законів. Інші, як Ліна Костенко замовкли, а ще інші "перебудувалися" згідно з останніми вказівками партії. Доля цих останніх найбільш незавидна. В ювілейному році СРСР, вони, до спілки з парторганами від літератури, з цензорами і графоманами, що їх роками цькували, включилися в один хор, і в унісон заспівали хвалу партії. Цим вони справили поминки над своєю колишньою молодістю. Що більше, вони, разом і їхніми старшими колегами, поставили свої підписи під дальшим етапом національної політики партії, вістря якої спрямоване проти їхньої власної нації.

Бо, як згадано на початку, 1972 рік - був роком святкування 50-річчя існування Радянського Союзу, отже святкувати заставили також письменників та інших діячів культури. Вони з цього завдання вив'язались згідно з дорученням, значить писали панегірики для КПРС і, особливо, Росії, складала їм заяви вічної вірності, лаяли "буржуазних націоналістів". Це нове завдання породило лявіну опусів прозового і віршованого жанру, що своїм характером нагадують злопам'ятні 30-і і 40-і роки. Зразки цієї продукції обильно розсіпані по усій радянській пресі. Для інформації читача, що воно таке, наведемо декілька коротких винятків з грудневого числа журналу "Вітчизна" за минулий рік. Журнал є органом Спілки письменників України. Те число є присвячене 50-річчю Радянського Союзу і виступають в ньому самі "великі" імена: Бажан, Гончар, Павличко, Кирилюк, Козаченко, Новиченко, Смолич, Борис Олійник і ін.

Микола Бажан пише: "Відчуття братерства, дружби, і рівності народів увійшло у свідомість радянської людини в усій своїй красі, благородності і творчій силі так закономірно, так органічно, як дихання, як життєдайне

2/ Іван Кошелівець: *Сучасна українська література в УРСР*. Вид. "Пролог" 1964, ст. 42.

тепло, як світло сонця...Серед цих літератур особливу увагу для процесів розвитку і взаємозбагачення наших культур має велика російська література, велика російська мова, любима, шанована і вживана всіма радянськими народами як спільна мова міжнаціонального спілкування і співробітництва”.

Дмитро Павличко (це у формі вірша): ”Слава родині благословенній ста рівних націй і мов! Ленін геній, партії геній темряву чварів навки зборов”.

Олесь Гончар: ”У ці святкові дні ми з особливою теплотою й гордістю думаємо про нашу багатонаціональну Радянську Батьківщину, сім'ю збратаних народів, що за власною волею, за мудрою порадою Леніна подали один одному руки назавжди”.

Борис Олійник: ”Союз вільних народів. Біля його колиски стояв Ленін...Так, лише на цих основах міг народитися Союз Радянських Соціалістичних Республік, де конституційно гарантовано рівність народів”.

Юрій Смолич: ”Адже, коли б наш український народ мав тільки свою ізольовану ”державність”, то хіба зміг би він - цілому світові на подив - в найкоротший навіть науково не передбачений строк ліквідувати усі зазанані руйнації... А наука, культура, мистецтво, література? Хіба вийшли б вони на весвітню, сказати б, арену як рівні поміж усіх культур світу...”

Юрій Збанацький: ”По братньому живуть в Радянському Союзі великі і малі народи, квітнуть у єдиній державі союзні і автономні республіки...Буржуазно-націоналістична погань ще й досі підвиває пововчому з чужих підворіть, гадаючи, що це виття може нам чимось зашкодити. Які ж ви смішні та жалюгідні, панове запроданці. Чи нам прислухатись до вашого тваринного виття, коли увесь прогресивний світає горяче і по-братньому дні великого всенародного свята, коли усе прогресивне людство нас підтримує і шанує?!”

Такі величання дружби, братерства, рівності націй, небувалого розвитку української культури прозвучали на сторінках радянської преси з нагоди 50-річчя СРСР. А в той же час цілому світові відомо, що в Україні і в інших не-російських республіках ведеться дуже гостра русифікація, що українську мову на ділі вигнали з усіх майже формально українських шкіл в УРСР, за виїмком частинно шкіл західних областей, що пляново поселювані в Україні партійні бюрократи публічно знущаються над українською мовою, глузують з українських традицій, звичаїв, історії, що за оборону невід'ємних прав українського народу самому володіти собою, арештують і судять українських патріотів, що подібне діється також в інших не-російських республіках.

Чи невідомо це Бажанові, Смоличеві, Павличкові?. Безперечно відомо. Вони з цими разючими фактами поневолення українського народу зустрічаються день у день. Коли ж вони всупереч баченому і

переживаному, говорять зовсім щось інше, то це дає частинну уяву про розміри того зашморгу на духовному житті української нації, чи й інших республік, який в останньому часі стався в Радянському Союзі. Свідчення про це дають також виступи вождів КПРС під час кінцевої стадії урочистих святкувань 50-річчя СРСР.

III.

Дня 21 грудня 1972 р. відбулося в кремлівській палаті з'їзді в Москві урочисте засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Російської РФСР, присвячене 50-річчю Радянського Союзу. Інтересно визначити два характеристичні моменти.

Хоч офіційно роковини утворення СРСР припадали на 30 грудня, святкування відбулись на 9 днів скоріше. Вибір дати не був випадковий: це був день народин Сталіна. За його життя в тому дні відбувались масові оргії його величання на усіх язиках народів СРСР. Від часу коли проголосили, що Сталін був злочинець, і коли почали нібито розкривати його "культ", відкрите відзначування дня народження тирана, було б теперішнім вождям КПРС доволі не на руку. Принаймні тимчасово. Проте сам факт, що саме на той день призначили кінцеві урочистості 50-річчя Радянського Союзу і те, що, у своїй промові Брежнев зарахував Сталіна в почесне коло найближчих співробітників Леніна, має свою особливу вимову.

Замітне було також те, що імпрезу влаштували не тільки союзні органи СРСР, але також Російської РФСР. Тут вже було виразне вивищення Росії перед Україною, Білоруссю і Закавказькими республіками, які офіційно вважаються засновниками Радянського Союзу. Взагалі гльорифікація Росії і російського народу переходила під час з'їзду усякі межі пристойности, міри і глузду. Звичайно, російський народ проголосив "першим між рівними" ще Сталін в 30-их роках. Це відкрило в СРСР греблі для каламутних хвиль найбільш обскурантського великодержавного шовінізму, що заливають життя не-російських народів до нинішнього дня. Але й ті сталінські політичні стандарти були перевищені на з'їзді в Москві в днях 21 і 22 грудня м.р.

В парі з величанням Росії, на з'їзді виявилася ще друга тенденція, а саме дуже міцне наголошування вимоги щораз більше посилювати процес "зближування" народів Радянського Союзу. На практичній мові - це в першу чергу русифікація не-росіян, ліквідування того, що їх від російського народу відрізняє, щораз тісніше пов'язування союзних республік з центром імперії.

Такі напрямні зразу виявились у промові Брежнева. Він дав таку оцінку становища і тенденцій розвитку національної політики КПРС та взаємин між союзними республіками: 1. Російський народ - це провідна нація Радянського Союзу, а міжнаціональні взаємини в СРСР ведуть до зростання ролі російської мови. 2. В Радянському Союзі ламаються

перегороди, що ділять окремі народи. 3. Окремі республіки втрачають національний характер, стають багатонаціональними, поскільки в них зростає число різних народів і національностей. Це сприяє творенню нової історичної спільноти - радянського народу. В цьому напрямі діють також вимоги економіки, яка мусить бути централізована. На такому тлі значення втрачають також кордони, які ділять союзні республіки. 4. Незалежно від такого об'єднуючого процесу в міжреспубліканському відношенні й у взаєминах між народами, існують ще серед народів СРСР націоналістичні пересуди. Коріння для них в СРСР немає, бо усі народи рівні, але ворожі дружнім взаєминам між народами СРСР настрої поширюють з-зовні вороги СРСР. Це сприяє процес зближування народів, але, сказав Брежнев, "партія вважає недопустимими які б це не були намагання спинити процес зближування націй".

Тези Брежнева - не нові. Подібні оцінки можна знайти в радянській пресі, чи в інших публікаціях. Проте його ставлення на п'єдестал російського народу і заява, що партія не допустить до спинювання процесу "зближування" народів, - це виразна погроза тим колам не-російських народів, що ставлять опір русифікації і централізації. Це наче відповідь на голосну в останніх роках самооборону національних інтересів в Україні та в інших не-російських республіках.

Вимовна була також інформація Брежнева про те, що "ведеться підготовча робота" для виготовлення нової конституції СРСР. Відомо, що в свій час такий проєкт висунув ще Хрушов. Метою нової конституції, за Брежневим, мало б бути відзеркалити нові соціальні відносини в Радянському Союзі, що утворились там з побудовою соціалізму і переходу в етап будівництва комунізму. Правда, цей аспект справи найменш інтересний. Напевно творці нової конституції не покажуть в ній справжніх соціально-політичних відносин, що панують в СРСР, себто системи, в якій усі засоби виробництва знайшлися в руках безконтрольної олігархії, що рівночасно виконує усю владу над народами. За те, є підстави думати, що в новій конституції будуть ревідувати формальні основи національного характеру окремих не-російських республік (фактичні основи суверенності тих республік були зведені внівець вже давно), а правдоподібно також прерогатив їхніх урядів. Підставу для таких припущень дає постійне перемішування населення, творення російських енклів в не-російських республіках, прискіпшена русифікація зокрема міст тих республік, врешті наголошування, також в науковій літературі, факту зміни етнічних відносин в не-російських республіках.

Після промови Брежнева виступали керівники компартій союзних республік, і вони, як можна було сподіватися, кланялись "великому російському народові", "старшому братові", та складали священні присяги вірності Москві. Такі поклони бували і раніше. Але, напр. на 24 з'їзді КПРС в 1971 р., Петро Шелест, тодішній перший секретар ЦК КП України, і деякі інші таких заяв не складали. Натомість на цьому з'їзді, теперішній перший секретар ЦК КП України, В. Щербицький, який

промовляв перший між націоналами, зразу величав "великий російський народ", а за ним пішли усі інші, при чому деякі з них співали вищими як він тонами.

Перший секретар ЦК КП Білорусі П. Машеров говорив м.ін. так: "Не померкне у віках і завжди буде жити в серцях будівничих комунізму почуття гарячого признання, безмежної любови і пошани до російського народу - вірного і старшого брата нашої батьківщини."^{3/} А перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидов склав таку заяву: "У цей святочний день, особливе признання і любов наш народ висловлює старшому братові і вірному другові всіх радянських народів - великому російському народові. Російський народ - це прапороносець мира і поступу, дружби і братерства. Героїчною, творчою працею і самовідреченою боротьбою, непохитною вірністю принципам пролетарського інтернаціоналізму, безкорисливістю і великодушністю він здобув глибоку пошану і повне довір'я всіх народів нашої країни. Саме довкола російського народу об'єдналися усі радянські народи в одну сім'ю, спаяну непорушними вузлами братерської дружби".^{4/}

Коли пригадати, що таких виступів було аж 14, отже від усіх неросійських республік, то ясно, що святкування СРСР перетворилось в офіційну канонізацію російського народу як супернароду Радянського Союзу. Немає сумніву, що така політика - це найчистішої води расизм.

Треба навести ще один інтересний деталь. У всіх згаданих виступах дуже старанно оминалось поняття державности союзних республік, їх суверенітету, прав тощо. Натомість наголос покладено на державність цілого СРСР, як одної держави. Це також вказівка, яким шляхом піде нова конституція.

IV.

Коли ми пишемо про межовий рік, то читач має право запитати: а що поза цією межею, що далі, або які перспективи перед нацією.

Відповідаючи на це питання, треба насамперед усвідомити, що межових ситуацій в історії українського народу було чимало і що ми в них, як нація не загинули. Межовий для долі України був безперечно 1764 рік, отже рік скасування гетьманщини й утворення другої Малоросійської колегії, коли уся влада в колишній українській державі знайшлась у руках російського генерал-губернатора П. Рум'янцева. Таким межовим роком був рік знищення Запорізької Січі (1775), рік ліквідації дотогочасного адміністративного устрою України (1781), чи, в 19 сторіччі роки Валуєвського циркуляра (1863) та Емського указу (1876), а в умовах радянської влади 1933 рік масового штучного голоду, чи взагалі 1930-і роки погрому української культури, також 1947 рік, отже також період поліційного цькування і гонення української інтелігенції. Таким чином

3/ *Правда* 22 грудня 1972.

4/ Там же

сучасне вище темпо походу російської імперіалістичної реакції в Україні - не новина.

Треба навіть думати, що, з різних причин, сьогодні українська нація краще приготована прийняти новий удар, як у попередніх умовах. Це можна сказати однаково про національно-політичну і державницьку свідомість, як і про об'єктивні сили народу, про його міжнародне становище й ін. Коли навіть прийняти, що заповіджена реформа конституції СРСР приведе до зміни також формального характеру СРСР як союзної держави та скодифікує новий етап існування унітарної держави-імперії, то наслідки такого кроку можуть бути протиставні до того, що хочуть досягнути в Москві. Треба пам'ятати, що від часу існування Української Народної Республіки минуло заледве пів сторіччя, отже період, що в житті народу є порівняно дуже короткий. Традиції великої української визвольної національної і соціальної революції 1917 року і традиції державности в народі ще живі. Крім цього також з існуванням самої УРСР пов'язане мислення і в нашому народі й у сторонньому світі, що імплікує окрему державність, хай навіть в такому карикатурному вигляді як сьогодні. Усунути цей фактор з мислення українця, якщо йдеться про інші не-російські республіки, грузина, литовця, білоруса, чи інших - не буде легко. Навпаки - така спроба може викликати зовсім несподівані реакції, і то не тільки в самостійницьки думачих колах української громадськості, але навіть серед місцевої бюрократії. Тепер вони ще перші секретарі, прем'єри, міністри, - а завтра що? Так чи інакше, юридичне перетворення СРСР в унітарну державу привело до дальшого загострення національного питання в Радянському Союзі.

Пригадаймо, які настрої породила в Україні подібна загроза на початку 1960-их років. Тоді йшлося не так про державно-політичний аспект союзних республік, але передовсім про початок курсу на прискішене злиття націй. Офіційно такі напрямні накреслив 22 з'їзд КПРС в 1961 році. В Україні це збіглося з виступом шестидесятників, але курс на посилену русифікацію вже був визначений. Як на це реагували в Україні?

У своєму зверненні до Шелеста і Щербицького в 1965 р. Іван Дзюба писав: "Не секрет, що протягом останніх років на Україні щораз більше людей - особливо в середовищі молоді, як студенської, наукової і творчої, так частенько вже й робітничої - приходять до висновку, що з національною політикою на Україні не гаразд, що фактично національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д. ... Все значніша частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах і на заводах) подається в моральні і духовні шукання, бо відчуває, що її в чомусь обдурили, щось святе від неї приховали...Тисячню різних доріг ця молодь приходиться до України."^{5/}

5/ Іван Дзюба *Інтернаціоналізм чи русифікація*. Вид. "Сучасність" 1968, ст.24 і 251.

Це є аспект політичного мислення української людини. На тлі таких хвилюючих шукань родились і шестидесятники і самвидавна література і ті патріоти, яких імена сьогодні широко відомі у світі. Сьогодні ми ще за близько до тих явищ, щоб дати їм належну оцінку. Проте вже тепер видно, що після десятиріч сталінських знишень, це є велике й небуденне досягнення народу, яким не тільки можна гордитися, але з якого можна черпати силу та віру в сам народ.

Правда, дехто може зауважити, що таких українців, про яких пише Дзюба, не так вже багато, що основна українська маса в національному відношенні байдужа, індиферентна, в найкращому разі літепла та що, паралельно з цим, частина провідної верстви в прикрий спосіб гне спину, чого доказом можуть бути хоч би згадані попередні виступи українських письменників на сторінках грудневої "Вітчизни".

Звичайно, немає сумніву, що ті, про яких писав Дзюба - це меншість. Що з ширшими колами українського суспільства погано, на це доказів доволі багато. Про це говорять не тільки туристи, але цього не закривають також українські дисиденти. Згадати б хоча свідчення Євгена Сверстюка у виданій на еміграції збірці "Собор у риштованні". Але пасивність мас - це не виключна риса українців. Подібне можна сказати також про інші народи. Хіба напр. в американському, канадійському, чи будь-якому західно-європейському суспільстві загал хвилюється громадськими питаннями? Активними серед усіх народів є меншості і вони рішають про напрямки розвитку народу. Важко уявити собі більше пасивну, до цього ще політично мало грамотну громадськість як та, що нею була основна маса українського народу напередодні революції 1917 року. А все ж таки ті маси в пригожих умовах втягнула в широкий революційний процес порівняно мала горстка свідомих тоді українців.

Також численні, на жаль, приклади пристосуванства в Україні треба розглядати в певній перспективі, на тлі конкретно існуючих умов. Це відноситься і до теперішнього становища в Україні, зрештою також і в інших частинах Радянського Союзу. Після арештів і в умовах постійного цькування та рафінованих пресій, люди прямо злякалися. Зрештою, це зовсім не нове явище в історії російського самодержавства, комуністичного і докомуністичного.

В 1972 р. група найновіших радянських емігрантів, головно росіян і жидів випустила збірник есеїв п.н. "Новий колокол". З назви видно, що видавці, серед яких є також Анатолій Кузнецов, радянський письменник українського роду, хочуть продовжувати традиції "Колокола", що його в минулому сторіччі видавали О. Герцен і М. Огарьов. У збірнику є надрукована м.ін. стаття російського письменника Андрея Белінкова п.н. "Страна рабов, страна господ". Її автор, що помер в 1970 р., навів численні документи того, як реагувала російська провідна верства, включно з тодішніми ворогами царату, на невдале повстання декабристів в грудні 1825 року, після того, як царський режим почав масові репресії проти усіх,

кого підозрівали в симпатіях до декабристів. Белінков цитує такий фрагмент з розповіді тодішнього російського письменника Івана Гончарова: "В результаті гострих заходів уряду усі перестрашені масони і не-масони, тодішні ліберали принишки, притихли, швидко перемирилися на ультраконсервативів, навіть шовіністів, - одні щиро, інші вдягнули маски... Вони при всякій нагоді, чи треба було чи ні, складала заяви своєї відданості "престолові і батьківщині". Усі вдягали на себе однострої. Недавні атеїсти приходили у святочні дні до церкви на Богослужби, а пізніше ходили з привітом до губернатора".

Коли усвідомити, що комуністична диктатура багато більше безоглядна у душенні спротиву, чим був царат, то стають ясні умови, в яких деякі, навіть видатні, діячі культури не-російських народів, отже й українці, йдуть вітати новітніх "губернаторів". Але не вони очолювали сучасну самооборону народу і не вони будуть її вести в майбутньому. Для цього треба людей іншої крові, людей, що матимуть мужність сказати: годі; відповісти ворогові: ні. Найважливіше однак є те, що, як частинно вже згадано, вже в сучасних умовах політична свідомість народу дозволяє йому боронитися перед русифікацією, звужуванням прерогатив УРСР і навіть перемішуванням населення. Серйозним чинником його сили в цьому відношенні є також такі фактори як соціальна структура української нації, кількість освічених людей, наукових кадрів, її розвинена економіка. Не треба, правда, легковажити небезпек, що грозять українській нації, бо вони дуже серйозні, зокрема, якщо йдеться про перемішування населення, але це не є доба, в якій мають зникнути українська чи інші не-російські нації СРСР.

Це прекрасно знають ті, які йдуть проти нас походом. Самі хоч би святкування 50-річчя СРСР показали, як дуже його керівники бояться не-російських народів. Чей же в одному році списано тонни паперу і виголошено тисячі промов, лекцій, доповідей для того, щоб переконувати, що в СРСР справедливо розв'язано національне питання, що усі народи є рівні і под. Якщо в Радянському Союзі взаємини між народами побудовані справді на принципах рівності, то для чого було витратити стільки енергії і грошей, щоб доказувати відоме? Одинока відповідь може бути така, що в ту "правду" не вірять ні народи СРСР, ні зовнішній світ, ні, зрештою, самі вожді КПРС. Коли вони все ж таки це роблять, то тільки тому, що нічого іншого їм робити, бо їхня доктрина давно збанкрутувала, а іншої в них немає, отже треба чіплятися за мертво. Живою, натомість, є ідея національної свободи, так само як і соціальної, і проти неї керівники імперії мобілізують свої головні сили. При цьому вони послуговуються виключно поліційними методами, бо на інші вони неспроможні, дарма, що такими засобами національного питання розв'язати не можна і зробити росіян із 113 мільйонів не-росіян Москві не вдасться.

Звичайно, історичний досвід російської імперії мусів би повчити сучасних керівників СРСР, що злагоди міжнаціональних відносин в імперії можна шукати тільки шляхом порозуміння з не-російськими

народами, визнання їх справедливих прагнень на принципах нефальшованої рівності і справжньої державної незалежності. Це підказував їм м. ін. один з гостей під час урочистостей святкування 50-річчя СРСР, а саме Ніколає Чаушеску, генеральний секретар ЦК КП Румунії. Він говорив, що "в основу взаємин з усіма народами ми твердо кладемо принципи національної незалежності, суверенності, повної рівноправності, невмішування у внутрішні справи і взаємної вигоди".^{6/} Та промова вдаряла в усе, що про національне питання говорили на тому ж з'їзді Брежнєв й інші діячі КПКР. Тому, треба думати, їм не було легко проковтнути таку румунську пілюлю. Проте, коли б в російських шовіністів була мужність, вони мусіли б зрозуміти, що, коли одного дня захитаються основи імперії, мовою Чаушеску заговорять українські, білоруські, грузинські чи інші комуністи не-російських народів Радянського Союзу. Бо навіть якщо прийняти, що національний первень в них зовсім притуплений, чи й знищений, то хіба можна сумніватися в тому, що вони воліли б радше бути самостійними володарями у своїх провінціях, чим правити ними з ласки Москви і кожного дня боятися за втрату цього мандату? А коли таке є наставлення керівників місцевих бюрократій в не-російських республіках СРСР, то що тоді думати про самі поневолені народи? Знищити їх шляхом перетворення в одну російську націю не буде під силу Москві не тільки тому, що для того немає в неї достатньо фізичної сили, але також тому, що т.зв. пролетарський інтернаціоналізм, що має служити ширмою для політики русифікації і "зближення націй", є концепцією до ґрунту скомпромітованою в очах всіх народів СРСР, зрештою також у ширшому світі. В таких умовах Москва може що найбільше, як і в минулому, творити для не-російських народів межові ситуації, але вони їх все одно подолають.

^{6/} Правда 23 грудня 1972.

РУСИФІКАЦІЯ ТЕХНІЧНИХ ВИДАНЬ УРСР

Роман Купчинський

"Комуністична партія послідовно проводить лінію на всебічний розвиток національних мов. Одним із показників цього є збільшення видання в Радянському Союзі книг національними мовами" - так сказано в журналі "Комуніст України", но. 2, за лютий 1972, стор. 31.

Наскільки вірні твердження пропагандистів із "Комуніста України", показав недавно Богдан Кравців на сторінках "Сучасности", ч. 10, за жовтень 1972 у статті п. н. "Прогресування русифікації в Українській РСР". Щоб не повторювати статистичних даних із тієї статті, а при цьому вивести картину іншого важливого сектора русифікації, хочу провести аналізу ще однієї ділянки видавничої політики в УРСР, видань технічної і будівельної літератури.

Підручники для технічних шкіл і вузів призначені для вишколу кадрів, без яких жодна із модерних держав не може ефективно функціонувати, не кажучи й про радянську імперію. Сам факт, що сьогодні ряди бюрократичної еліти в УРСР (як і в усьому СРСР) складаються у великій мірі з людей із технічною освітою, свідчить про важливість цієї ділянки і про те, яку вагу прикладають керівники СРСР до технічної освіти. Якщо прийняти, що однією із передумов стати членом бюрократичної еліти є зрусифікованість, тобто не тільки беззастережне вживання російської мови, але й думання російською мовою, тоді логіка каже, що русифікація відіграє ще важливішу роль у формуванні бюрократа-техніка, що його завданням є "будувати матеріальну і технічну базу комунізму". Факти не тільки доводять правильність цього здогаду, але й показують, як далеко цей процес уже дійшов.

Наприкінці 1971 року у в-ві "Будівельник" (Київ) появилася окремим книжковим виданням "Зведений тематичний план випуску технічної та будівельної літератури видавництвами Української РСР на 1972 рік". Самі, подані на основі цього пляну цифри дають переконливу картину русифікації та її механізму на 1972 рік.

В-во "Рекляма" (Київ): усіх видань - 4; українською мовою - 4, тираж - 160 000.

В-во "Крим" (Симферопіль): усіх видань - 6; укр. м. - 0; російською - 6, тираж 75 000.

В-во "Вища школа" (Київ): усіх видань - 2; двома мовами (рос. й укр.) - 1, тираж 500 000; рос. м. - 1, тираж 50 000.

В-во "Каменяр" (Львів): усіх видань - 9; укр. м. - 5, тираж - 138 000; рос. м. - 4, тираж - 61 000.

В-во "Маяк" (Одеса): усіх видань - 9; укр. м. - 2, тираж 10 000; рос. м. - 7, тираж 396 000.

В-во "Будівельник" (Київ): усіх видань - 109; укр. м. - 52, тираж 435 000; рос. м. - 49, тираж 628 000; двома мовами - 8, тираж 140 000.

В-во Львівського Університету: усіх видань - 14; укр. м. - 4, тираж 12 000; рос. м. - 10, тираж 31 000.

В-во "Карпати" (Ужгород): усіх видань - 5; укр. м. - 4, тираж 205 000; рос. - 1, тираж 15 000.

В-во "Донбас" (Донецьк): усіх видань - 26; укр. м. - 2, тираж 9 000; рос. м. - 24, тираж 160 000.

В-во Київського Університету: усіх видань - 8; укр. м. 1, тираж 9 000; рос. м. - 7, тираж 114 000.

В-во "Техніка" (Київ): усіх видань - 192; укр. м. - 72, тираж 1 351 000; рос. м. - 101, тираж 1 069 000; двома мовами - 19, тираж 280 000.

В-во Харківського Університету: усіх видань - 36; укр. м. - 3, тираж 6 000; рос. м. - 33, тираж 37 000.

В-во "Промінь" (Дніпропетровськ): усіх видань - 13; укр. м. - 7, тираж 23 000; рос. м. - 6, тираж - 755 000.

В-во "Прапор" (Харків): усіх видань 11; укр. м. - 4, тираж 20 000; рос. м. - 7, тираж 270 000.

Підсумки "процвітання української мови" в ділянці технічної і будівельної літератури в Українській РСР:

Усіх видань заплановано на 1972 р. - 444.

З того українською мовою -160 або 36.03%

Російською мовою -256 або 57.65%

Двома мовами - 28 або 6.32%

Заплановані тиражі:

Усіх видань на 1972 рік - 6 953 000

Українською мовою - 2 372 000 або 34.11%

Російською мовою - 3 661 000 або 52.66%

Двома мовами - 920 000 або 13.23%

Значення приведених цифр недвозначне: русифікація в технічних науках здійснюється безоглядно. Добираючи до лав партійної технократії людей "українських за формою, російських за змістом", панівна верхівка намагається продовжити своє існування. Коли ж аналізувати цей процес із соціальної точки погляду, то виявиться, що розрив між вище і краще оплачуваною російськомовною технічною інтелігенцією і такою менше

платною українськомовною з кожним роком збільшується. Цей поділ, силою своєї природи, мусить викликувати антагонізми, призводити до гострих соціальних конфліктів. А поставання антагонізмів серед народу, який знаходиться в колоніальному становищі, виходить тільки на його шкоду, допомагає послаблювати фронт боротьби проти окупанта. І саме тому російські шовіністи з КПРС посилюють "інтернаціоналізацію" чи пак русифікацію технічних наук.

МІЖНАРОДНА ПРЕСА ПРО СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ Й СРСР

115

Р. К.

Сьогодні немає сумніву, що у висліді радикалізації національного опору не-російських народів СРСР, позначаються далекосяжні зміни на Заході (і на далекому Сході) в оцінці майбутніх перспектив радянського керівництва і взагалі щодо тривалости, структури, як і міжнародної ролі СРСР.

Парадоксальним є те, що популяризація і вивчення ролі національного питання в СРСР на Заході приходить в час, коли рівночасно посилюється подітика *detente* - детанту, себто відпруження. Можна додати, що в час "холодної війни" й американської політики "визволення" преса писала порівняльно мало на цю тему, а коли й були статті, то доволі спрощеного характеру. В протиставленні до минулих періодів "співіснування" чи "духу Кемп Дейвід", нове відпруження приходить в час, коли в середині СРСР відбуваються бурхливі події, а соціалістичний бльок перебуває під знаком глибоких міжнаціональних конфліктів. Сучасне відпруження визначають такі події, як поїздки американського президента Ніксона до Пекіну й Москви, продаж зерна Радянському Союзові, розвиток торгівлі між США і СРСР і переговори про закінчення в'єтнамської війни. З другого боку наявні тенденції анти-детанту - тривалий і посилений радянсько-китайський конфлікт і процес деколонізації третього світу. Обидва процеси інтегрально пов'язані з національними рухами не-російських народів СРСР.

Посилені репресії в СРСР, зокрема в Україні, поглиблюють переконання у світі, що партнер в детанті, себто СРСР, не є таким монолітом, як він себе представляє. Всупереч заявам Брежнєва і Ко. про "ідейно-політичну і моральну єдність радянського народу", національні суперечності зростають. У зв'язку з тим, як сказано, у світі все більше цікавляться не-російськими народами СРСР, головню Україною. Київські пропагандисти залюбки вживають такого поняття як "Україна на міжнародній арені". Під такою назвою появилися навіть різні публікації, в тому і колишнього делегата УРСР при "Об'єднаних Націях, Луки Кизи. Сьогодні такий фактичний стан, що світ справді дізнається чимало про Україну, але це діється в результаті боротьби українського народу, а не діяльності дипломатів з УРСР.

Ілюстрацією нового значення України на міжнародній арені є звернення "Українського Національного Фронту" з грудня 1972 р. до західньої преси і до учасників підготовчих нарад для скликання Європейської конференції безпеки. У зверненні пишеться про "російських

соціал-імперіялістів”, про їхню політику колоніалізму і про те, яку загрозу це становить для західної Європи. Важливим є не так сам текст звернення, але факт, що за ним, як можна здогадуватися, стоїть Китай.

Правда, українське питання виринуло в Пекіні ще перед теперішнім відпруженням. Ще в липні 1969 р. в журналі *Пекін Ревю* появилася стаття п. н. “Новітні царі - спільні вороги всіх національностей СРСР”, в якій говориться про експлуатацію і гноблення не-російських народів. Проте сьогодні детант і договір між Китаєм і США дає змогу поширити базу цієї політики. І так кілька тижнів перед появою звернення Українського Національного Фронт, *Пекін Ревю* з 10-го листопада 1972 надрукував 4-ту статтю з серії про національне питання п. н. “Дещо до вивчення з історії національно-визвольного руху”, в якій сказано: “Національно-визвольний рух має перед собою нелегке завдання - діяти проти СРСР (на першому місці - Р. К.) і США, двох наглядців. Повну перемогу неможливо досягнути без боротьби проти нео-колоніалізму цих двох надпотуг... Радянська ревізійністична кліка ренегатів не тільки йде слідами колишніх царів, вона значно поширила пляни “слов’янської імперії”.

Інтересно, що спочатку кремлівські керівники не реагували на такі писання в китайській пресі. Щойно після поїздки Ніксона до Пекіну і відпруження в китайсько-американських взаєминах, в радянській пресі появилися атаки на здогадану “українсько-китайську дружбу”. Останньо в цю кампанію включився на сторінках московської *Правди* (з 30-го грудня 1972) Микола Бажан.

Треба сказати, що хоч західна преса писала про опозиційні рухи в СРСР з часу, як він заіснував, то спочатку була тенденція зменшувати значення внутрішнього спротиву, представляти всі його вияви, як спроби реформізму ліберального типу, позбавлені міжнародного значення. Національне питання кореспонденти трактували не як центральне питання, а радше як побічний феномен всесоюзного дисидентизму. Загострення радянсько-китайського конфлікту в парі з посиленням репресій в СРСР, привело до певної ревізії думки. І так в 1972 р. вже можна було спостерігати свого роду “ланцюгову реакцію” в пресі на події пов’язані з національним опором.

Завершення святкувань 50-річчя утворення СРСР відбулося 21-го грудня 1972 р., саме в день народження Сталіна - “спеціаліста від національного питання”. Проголошено, що національне питання в СРСР остаточно розв’язано і що досягнуто повної єдності усіх народів Радянського Союзу. Але західні кореспонденти підійшли до таких тверджень скептично. Нью-йоркський щоденник *Нью-Йорк Таймс* у передовій з 22-го грудня 1972 р. коментував ці заяви так:

“Коли йдеться про національне питання в Радянському Союзі, світ бачить саму поверхню льодовика: а тільки ж цього року наспіли вістки про численні арешти українських інтелектуалістів, про поважні заворушення в Балтійських республіках, про еміграцію тисячів радянських жидів і про

репресії над центрально-азійськими інтелектуалами, яким Москва закидає "буржуазний націоналізм".

Лондонський *Економіст* з 23 грудня 1972 р. писав:

"Немає сумніву, що незалежно від причин, націоналізм не-російських народів є тепер діючою силою в Радянському Союзі. (Треба мати на увазі, що на Заході поняття "націоналізм" чи "націоналістичні почування" вживається на означення прагнень поневолених народів до самостійності - Р. К.) Він є спрямований проти російського народу; зрештою боротьба не-росіян має підтримку деяких російських дисидентів, як наприклад, акад. Сахарова, ген. Григоренка... Націоналістичні почування найбільш виразні в Україні, де живе найбільше не-російське населення - понад 40 міль. - і є найважливішим центром націоналістичної агітації... Неспокій серед не-росіян виглядає на справжню кризу. Дати республікам і автономним районам дійсну владу не передбачається: такий крок послабив би монополію влади центральної Комуністичної партії і міг би привести до політичного плюралізму, що його радянські керівники бояться. Натомість відкриті жорстокі репресії можуть створити мучеників, а це поширило б впливи націоналістів".

В статті пригадується, що в 1941 р. широкі маси українців, балтійців і навіть росіян вітали нмців, не з прихильності до них самих, але тому, що бачили в них ворогів сталінізму. Сама думка, що сьогодні китайці можуть співпрацювати з націоналістами в Україні, виразно турбує радянську владу.

Напередодні святкувань 50-річчя Радянського Союзу, 18 грудня 1972 р. два американські тижневики *Ю. С. Ньюс енд Ворлд Репорт* і *Тайм* коментували ситуацію в СРСР.

Виразивши внутрішні проблеми СРСР, *Ю. С. Ньюс енд Ворлд Репорт*, поставив на першому місці зріст націоналізму в не-російських республіках, а *Тайм* писав про арешт і засудження українця Данила Шумука.

Газета *Балтимор Сан* 31 грудня 1972 надрукувала статтю московського кореспондента Майкела Паркса п. н. "Націоналізм загрожує московській версії "радянської людини". Автор статті твердить, що існування радянської влади залежить у великій мірі від її спроможності зрусифікувати не-російські народи. Він наводить приклади останніх заворушень в Литві, появу в Грузії книжки, в якій прихильно наświetлено період існування самостійної Грузії, про арешти в Україні, як доказ сильних антицентралістичних течій внутрі імперії. Парк писав також про політику дискримінації не-російських народів СРСР, про паперову суверенність союзних республік і паперове право мати власні військові частини і втримування дипломатичних зв'язків. Автор розповідає, що про зустріч Брежнєва і французького президента Помпиду, яка має відбутися в Мінську, на території "суверенної БРСР", білоруське

міністерство закордонних справ довідалося не з Москви, але від британського дипломата, який принагідно згадав про це...

При цій нагоді варто згадати, що процес "інтернаціоналізації" білоруського народу не обмежується до території БРСР. Сьогодні навіть емігрантів з Білорусії в США і Канаді інформують про "розквіт" їхньої батьківщини російською мовою. Ось так газета Білоруського товариства культурних зв'язків із вітчизняниками за кордоном *Голос Радзімы*, ч. 44 за листопад 1972, помістила дві статті російською мовою, а саме "'Союз' - 'Аполло'" і "Радянська Естонія сьогодні і завтра". Чому статті надруковано російською мовою, невідомо (досі газета друкувалася виключно білоруською мовою). Хіба, що якийсь з "білоруських" редакторів поплутав свою рідну мову з "мовою міжнаціонального спілкування".

Інформацію про відсутність брежнєвської "єдності" принесли газети *Нью-Йорк Таймс* з 11-го грудня 1972 р. і лондонський *Таймс* з 17-го грудня 1972 р. Кореспондент щоденника *Нью-Йорк Таймс* в Москві, Гендрік Смит, інформував про арешти в Україні, про тривале слідство над арештованим Петром Якіром і переповів непроверені вістки про те, що Якір мав заломатися під час слідства. В цій справі зараз же забрав голос Юрій Штейн, член Ініціативної групи в обороні прав в СРСР. Штейн розмовляв телефонічно з жінкою генерала Петра Григоренка, ув'язненого в психіатричній лікарні, і вона заперечила "заломання" Якіра. Все ж таки *Нью-Йорк Таймс* не надрукував спростування Штейна, його надрукувала газета *Де Милитент*. Лондонський *Таймс* помістив довшу статтю Пітера Реддавея про арешти і процеси у Львові й Києві над українськими дисидентами. Реддавей писав також, що звільнення Петра Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ було результатом його неспроможності зліквідувати фермент в Україні.

Важливою подією 1972 р. було те, що боротьба не-російських народів набирає значення серед лівих, радикальних кіл Заходу, як також серед ліберальних одиниць. Згадані кола оцінюють детант не як розв'язку основних проблем світу, а радше як договір трьох надпотуг для дальшого унапрямування долі менших держав. До цих кіл можна зарахувати середовище 4-го Інтернаціоналу, "троцькістів", які в 1972 р. надрукували 14 статей в своїй пресі про українську проблематику, а 29-го грудня 1972 р. їхня газета *Де Милитент* помістила односторінкову статтю п. н. "Національне гноблення в Радянській Україні". В статті основно висвітлюється русифікаційну політику КПРС і таврується відому негритянську комуністку Анджелу Дейвіс за її мовчанку під час відвідин в СРСР в справі українських політв'язнів.

В *Інтернешенел Сошеліст Ревю*, виданні Американської партії соціалістичних робітників, в числі з січня 1973 р. надруковано текст петиції в обороні Івана Дзюби, з проханням, щоб члени і симпатки підписали її.

Наприкінці грудня 1972 р. західня преса далі коментувала питання усунення Петра Шелеста з посту Першого секретаря ЦК КПУ. При цій нагоді коментатори підкреслювали міжнародну вагу національного питання в СРСР. Дейвід Флойд, кореспондент газети *Дейлі Телеграф* в Лондоні в числі з 30-го грудня 1972 р. писав, що прихильник Брежнєва в ЦК КПРС переказав американському кореспондентові деякі подробиці про усунення Петра Шелеста. Із інформацій виходило б, що конфлікт між Брежнєвим і Шелестом мав початися ще в серпні 1968 р., коли Шелест, разом з іншими членами Політбюро, був присутній на зустрічі з керівниками ЧССР в Черні над Тисою, напередодні окупації ЧССР. Між учасниками зустрічі був Василь Білак, довголітній приятель Шелеста, відомий консерватист і "прямолінійний" сталініст. Дубчек запевнив керівників СРСР, що ситуація в ЧССР під його контролею, і ті вернулися до СРСР і роз'їхалися на відпочинок. Тільки Шелест залишився в Москві, тримаючи тісний зв'язок із Білаком у Празі. 15 серпня, себто два тижні після наради, Шелест запропонував скликати Політбюро, бо мовляв лібералізація в ЧССР зайшла далеко поза межі, устійнені на зустрічі в Черні. Нарада Політбюро відбулася наступного дня і рішено провести інвазію на ЧССР. Тільки маршал Гречко мав застереження, не так щодо інвазії, як до можливих мілітарних втручань з боку Заходу. Ця небезпека відпала, коли амбасадор СРСР в США Добринін, запевнив Гречка і Політбюро, що американські війська не будуть перешкоджати інвазії. Очевидно, рішення окупувати ЧССР було прийняте одностайно, але Брежнєв, щоб виправдати себе перед світом, намагався скинути вину за інвазію на Шелеста, мовляв, Шелест нас підвів, насправді не було причини втручатися. Позбутися Шелеста не було Брежнєву легко. Нагода трапилася в січні 1972 р. В пригоді Брежнєву став приїзд на Україну Ярослава Добоша, українського студента з Бельгії. Флойд пише, що коли прийшли аплікації Добоша про в'їздову візу, КГБ було проти дозволу, але Шелест мав заявитися за тим. Після арешту Добоша, Шелеста почали громити за "симпатії до націоналізму" і за те, що даючи Добошеві візу, він спричинився до виникнення міжнародного інциденту. 19-го травня 1972 р. ЦК звільнив Шелеста з посади в Україні, а кілька днів пізніше, з Добошем влаштували пресові конференції і, звільнивши з ув'язнення, дозволили йому виїхати до Бельгії.

Наскільки правдоподібна ця вістка, важко перевірити. Треба радше думати, що вся історія сфабрикована прихильниками Брежнєва, щоб далі компромітувати Шелеста. Правда, відомо, що в 1968 р. Шелест справді заступав "тверду" лінію у відношенні до ЧССР і боявся, що реформи Дубчека можуть перекинутися на територію УРСР. Інтересно також, що в 1969 р. режимна чехословацька преса твердила, що українські націоналісти діяли під час "празької весни" в ЧССР. Проте певне є те, що усунення Шелеста з України є в основному результатом групової боротьби за владу в Політбюро і ЦК КПРС.

Газета *Вашінгтон Пост* з 18-го грудня 1972 р. надрукувала редакційну статтю п. н. "Межі міжнародного відпругнення і справа

Чалідзе”, коментуючи справу д-ра Валерія Чалідзе, відомого московського дисидента, що йому уряд СРСР дав дозвіл виїхати на Захід на запрошення Нью-Йоркського і Джорджтаунського університетів, а 17-го грудня представники СРСР в Нью-Йорку відібрали від нього паспорт, мовляв, його “поведінка негідна радянського громадянина”. Коментатори *Вашінгтон Пост-у* писали з цього приводу: “Кремль муcітиму давати собі раду з новими письменниками й інтелектуалами, які приходять на місце тих, яким замкнули уста... як також давати собі раду з багатьма національними групами, такими як українці і литовці.”

3 січня 1973 р. передова французька газета *Ле Монд* присвятила ширшу статтю 50-им роковинам утворення СРСР. У статті сказано, що за півсторіччя існування в Радянському Союзі не здійснено програми ні національного ні соціального визволення, в ім'я яких буcітмо велася революція. В СРСР наділі знищені основні громадянські права, зокрема право свободи творчості, зв'язків з закордоном і т. д. Це породило сильний рух боротьби за право людини. Газета пригадує, що Олександр Солженіцин писав до 3-тзду письменників СРСР в травні 1967 р. м. ін. таке: “Ніхто не зможе загородити шляху для перемоги правди. Я готовий згинуту в боротьбі за перемогу поступу”.

3 приводу 50-річчя СРСР німецька газета *Франфуртер Альгемайне Цайтунг* надрукувала 30 грудня 1972 р. статтю п. н. “50 років радянської національної політики”. В статті зроблений перегляд і підсумки політики КПРС у відношенні до не-російських народів, чи точніше, в ній з'ясований довгий шлях нищення національної окремішності не-російських народів та їхня самооборона. В статті говориться зокрема про те, що сталося впродовж ювілейного 1972 року, а саме про численні арешти і суди в Україні, про демонстрації в Литві і самоспалення литовських патріотів, про вияву націоналізму” в Грузії, в тюркських республіках СРСР і ін. Згадується у статті також про теперішню глорифікацію росіян і усього російського, про політику т. зв. злиття націй. На тлі того, що діється сьогодні в Радянському Союзі, газета пригадує про подібну шовіністично-расистську дурійку в останніх роках життя Сталіна. Тоді, точніше, 22 грудня 1950 р., московська *Литературная газета* договорилась була до того, що “не тільки усі народи радянської вітчизни, але також усі нації взагалі бачать в російському народі свого старшого брата”.

“Великодержавна зі слабостями” - так називається стаття в німецькій газеті *Ді Цайт*, що появляється в Гамбурзі. В числі за 29 грудня м. р. автор статті аналізує, побіч елементів сили Радянського Союзу такі елементи його слабости, як ріст російського шовінізму, що став наділі офіційною ідеологією правлячої верхівки, далі загострення міжнаціональних конфліктів, точніше боротьбу не-російських народів проти русифікації і централізації, чого доказом є зокрема опір в Україні, в балтійських республіках, врешті відсталість у технології і збюрократизовання всього партійного і державного апарату.

Дня 1 листопада 1972 р. німецький тижневик *Дер Шпігель* приніс статтю п. н. "Клапоть паперу". Назва взята з вислову Леніна, який під час дебат над конституцією майбутнього СРСР, перестерігав перед російськими великодержавними шовіністами, які, як він казав, намагаються перетворити право не-російських республік на вихід з СРСР "у клопоть безвартісного паперу". В статті, що також присвячена 50-им роковинам СРСР, дуже багато місця присвячено виявам самооборони не-російських народів. При тому автор пише не тільки про дисидентські рухи, чи самвидавну літературу, але також наводить приклади спротиву самих місцевих не-російських бюрократів. Він каже, що вони домагаються рівноправности рідних мов, що вони посилаються у своїх вимогах на Леніна, що керівники компартії Казахстану боронять місцевих національних інтересів, що подібні явища мають місце в Латвії, що в Узбекистані на національних пам'ятках культури появляються написи тільки узбецькою мовою, а не двомовно, як це було донедавна. Такі вияви самобутности не-російських народів викликають гострі протидії Москви і її ставлеників в республіках. Коли в 1968 р. кримські татари влаштували демонстрацію в Ташкенті, домагаючись повернення у Крим, їх заатакували відділи КГБ і зудар між ними тривав кілька годин. Подібні зудари мали місце в Україні. В Грузії й Азербайджані, з доручення Кремля, усунули від керівництва тих, кого підозрівали в патріотизмі і наставили нових керівників, головно із кіл КГБ.

Стаття закінчується таким висновком: Москва усіми засобами змагає до русифікації усіх не-російських народів. Вже тепер, як це видно з промови Брежнева дня 21 грудня м. р. "для нього немає більше різних народів СРСР", є тільки один "радянський народ".

ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Abbott Gleason, *EUROPEAN AND MUSCOVITE: IVAN KIREEVSKY AND THE ORIGINS OF SLAVOPHILISM*. Harvard University Press, 1972.

Абботт Глісон, ЕВРОПЕЄЦЬ І МОСКВИТЯНИН: ІВАН КІРЕЄВСЬКИЙ І ПОЧАТКИ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА. Видавництво Гарвардського Університету, 1972.

Останнім часом похвалилося на Заході зацікавлення російським слов'янофільством. Це в'яжеться з повнішим розумінням рушійних сил історії колишньої Росії, більшою софістифікацією аналізу, особливо стосовно ірраціонального і підсвідомого елементів в історії, односторонністю т. зв. прогресивної історіографії, а то й живучістю проблем, які турбували перше покоління російських слов'янофілів. Це зацікавлення скріплюють сьогодні самвидавні писання слов'янофільського напрямку.

Опублікована Російським Центром Гарвардського Університету книжка Глісона - це перероблена докторська дисертація. Вона є показовою для праць молодого покоління американських істориків, спеціалістів у ділянці східно-європейської історії.

Іван Кіреєвський, хоч і залишив порівняльно небагато друкованих праць, займає важливе місце в російській інтелектуальній історії своїми писаннями про селянський комунальний устрій (Глісон твердить, що Кіреєвський перший зацікавився цим явищем) та про кризу західного

раціоналізму. Обидва ці питання відіграли видатну роль і в прогресивному і в реакційному таборах російської політичної думки дев'ятнадцятого віку.

Інші зацікавлення Кіреєвського, наприклад, його зворот до первісного християнства в пошуках за цілісністю людини, стали - в тому чи іншому відношенні - рушійними силами у мисленні й ідеях пізніших російських філософів, в тому числі і Владіміра Соловйова.

У своїм добре побудованому та майстерно опрацьованому дослідженні Глісон аналізує ідеї Кіреєвського, його відношення до різних напрямків західної філософії (особливо Шелінга), його вклад у формування т.зв. слов'янофільської групи і його ставлення до царату та здійснюваної тогочасним режимом політики. В біографію Кіреєвського, ілюстровану часто добрими психологічними характеристиками, автор вплив обширну розвідку про інтелектуальний розвиток і самого Кіреєвського, і репрезентованого його мисленням слов'янофільства. Так же само в працю Глісона включений окремий розділ з

розглядом поглядів інших істориків на Кіреєвського. Як і в побудованій подібно праці Мартина Малія про Герцена та розвиток російського соціалізму, перед читачем виведена уся драма російської консервативної думки, головню в Москві, всередині дев'ятнадцятого сторіччя.

У своїй аналізі слов'янофільства Глісон обговорює тільки декілька головніших питань (як, наприклад, комунальність селянського устрою і т. п.) та не вдається в повний розгляд цього "ярлика", підкреслюючи головним чином відмінні погляди таких провідних слов'янофілів, як Олексій Хомяков, Іван Кіреєвський, Юрій Самарін. Історичний підхід до проблеми дозволяє Глісонові на висловлення сумніву, чи визначення "слов'янофільство" взагалі виправдане. На сторінках праці Глісона згадується подекуди - ясна річ - і постать Миколи Гоголя, зокрема ж спроби Гоголя зрушити Кіреєвського з його мелянхолії, в яку він попадав особливо тоді, як мав труднощі із царською цензурою.

Про Кирило-Методіївців та їхню версію слов'янофільства в праці Глісона нема і згадки. В Москві вони, мабуть, не відігравали ніякої ролі.

Немає в праці Глісона задовільного з'ясування понять патріотизму,

націоналізму та відношення Російської імперії до Росії, як такої, хоча почуття патріотизму у Кіреєвського автор часто підкреслює.

Не зважаючи на ці недоліки, книжка Глісона повинна зацікавити українського читача своїм представленням живучого джерела російської політичної та філософської думки. Зокрема мала б зацікавити читачів українців сьогодні - в час збирання грошей на створення Центру Українських Студій у Гарварді - передмова Глісона до його праці. Дякуючи людям та установам, які зробили її появу, Глісон заявляє: "Але, передусім, я є в боргу до Російського Дослідного Центру при Гарвардському Університеті, який не тільки допоміг фінансувати цю студію від самих її початків, але, що важливіше, дав пристановище молодому історикові, в якому можна було вжитися в історію та культуру країни, яка в багатьох аспектах сьогодні недоступна зокрема для тих, що не мають жодних родинних зв'язків із нею."

Кожен історик, включно з українським, який буде займатися проблемами слов'янофільства, скористає з цієї, в загальному доброї праці Глісона.

Марта Богачевська

СЛАВА ГЕРУЛЯК - МИСТЕЦЬ МІТОЛОГІЧНОГО Й ОРГАНІЧНОГО СВІТУ

Останні керамічні скульптури Слави Геруляк, відомі із її недавньої виставки "Квіти зла", є її першою спробою цілковито неутилітарної скульптури, на відміну від скульптури її попереднього періоду, які здебільша визначалися утилітарною функцією, як, наприклад, свічки, глечики, вази тощо.

У новому циклі скульптур із "Квітів зла" Слава Геруляк не цікавиться так людською постаттю, як колись, а радше зосереджує свою увагу на органічності рослинних форм та на елементарних процесах природи.

Скульптури Слави Геруляк характеризують її як мистця-поета, який в органічних формах висловлює містичну реальність, що криється в природі. Як дивитися на її скульптури, парадоксально сильно фізичні й одночасно абстрактні, на перший погляд здається, що вони є продуктом наївного дослідження природи та якоїсь спонтанної гумористичної візії, яку часто знаходимо в дітей, що з невинною радістю вперше відкривають довкільний світ. Але після докладнішої обсервації встановлюємо, що творець цих скульптур - це мистець витонченої чутливості, яка вміло й методично використовує всі засоби техніки і якості матеріалу, підкорюючи їх для свого особливого вислову і стилю.

Стиль Слави Геруляк характеристичний якоюсь роззброюючою та невинною простотою і дотенно евокативною сугестією. Для неї прикметні буйна

фантазія, дотеп та сюрреалістичні нахили. Вона творить спонтанно, висновуючи свої зображення з мітології, з казки або із гарячкового маячіння і привидів, одним словом, з підсвідомості й уяви. Одночасно вона черпає надхнення з реальних, природних форм, які є для неї не вихідним пунктом (як для багатьох абстракціоністів), але точкою несподіваного відкриття - ревеляції. Відчувається при цьому радість життя і творчості.

Аналізуючи в дальшому сюрреалістичні елементи у Слави Геруляк, можна визначити два моменти. Поперше, її зображення висновуються з підсвідомості, з уяви, з мітології. Згідно з теорією Карла Юнга, мистець часто є "інструментом" незбагнених сил, які знаходяться в найглибших надрах підсвідомості, що зберігає прапервісні пережиття й "архетипи", що є спільні для всіх людей і що їх мистець висловляє у своїх творах. Ці архетипи "спільної підсвідомості людства" зустрічаються часто в мітах і в казках. Звідси глибоке зацікавлення мистця мітологією трипільською, античною - грецькою і римською, скандинавською, українською й іншими, на що вказують такі сюжети її керамічних скульптур, як "Народження Атені", "Нептун на рибі", "Ікар", "Зозе на зеленій кобилі", "Лель", "Ярило" та останній цикл "Квіти зла". Подруге, скульптури з цього останнього циклу ("Квітів зла") є висловом природної елементарності й еротики. Мистець інтерпретує у своїх

СЛАВА ГЕРУЛЯК

"Рожеві людожери"

скульптурах "ерос", як органічну силу, джерело народження нових організмів, повних життя й руху.

Пластично форми цих скульптур (круглоциліндричні) сугерують чоловічий фалосоподібний або жіночий мамальноподібний полюси в природі, як це ілюструє сюжет народження дівчини в "Мандрагорі".

З "еросом", звичайно, у Слави Геруляк тісно зв'язана тема розмноження. Вже з давна цікавить її органічний процес росту та метаморфози в природі, і такі мотиви, як "Дафне" (дівчина, що перетворюється на дерево), повторюються часто в різних варіантах в їх скульптурах, особливо ж у її рисунках: "Метаморфози", "Мутації", "Кристалізації" і т. п.

Назва циклу останніх її скульптур "Квіти зла" не випадкова. Ці її зображення, що перетворюються з квітів на людей, гадюк чи навпаки, мають свою основу чи джерело в мітологічних або у створених маренням образах, як, наприклад: "Фіялкові людожери", "Квіти звіробою" (виросли на людській крові), "Гадюче зілля" (ніби якимось муравлище покручених форм з антропоморфними голівками та відкритими ротами) тощо. Більшість з-поміж них це якісь потворно-зловісні організми, що можуть хіба привиджуватися в гарячкових снах.

У "Квітах зла" Слава Геруляк відходить від загальноприйтої концепції про квіти, як найкращий витвір природи та символ зла і гріха. Наприклад: "Содомські яблука",

"Рожеві і фіялкові людожери", "Гадюче зілля", "Богун Упас" (отруйне дерево, випари з якого затрують людей та інші.) Хоч і є в неї також і "добрі квіти", як наприклад, чарівне скандинавське дерево "Уггдразіль", зображене у вигляді фонтану із гронами, що з них струмує вино.

Всі ці зображення так і напрошуються на психоаналітичну інтерпретацію, однак я спробую зосередитися на стилістичній і змістовій формі її скульптур.

Домінантною формою скульптур із циклу "Квіти зла" є циліндер, і всі ці фалосо- чи мамальноподібні форми до великої міри зумовлені керамічною технікою і матеріалом- глиною. Кожне з них є більшим чи меншим "гличиком", окремо виробленим на станку і пізніше сполученим з іншими в органічну композицію одного із "Квітів зла". Однак я думаю, що Слава Геруляк, незалежно від своїх технічних засобів, має сильне відчуття скульптури і природний нахил до дебелих і круглих форм.

Хоч вона й творить з уяви та підсвідомости, природа в неї завжди присутня, і то природа не статична, а жива, вічно рухлива і мінлива, як про це свідчать її "Метаморфози" в різних формах і виявах. Для Слави Геруляк природа є джерелом не тільки органічних форм, а й символом чудотворних сил і явищ, як, наприклад, проростання, розвиток з пуп'янка в квітку або розривання шкаралущі, з якої вискакує насіння. У скульптурі "Артічок" Слава Геруляк схоплює той момент, коли відкривається листя, наче

б порушене якоюсь магічною незримою силою. Висловлюючи цю динаміку і рух природи, вона творить свою особливу магічно-зачаровану реальність, яка здається іраціональною, але одночасно має свою логіку.

Деякі зображення Слави Геруляк мають характер абсурдності і "магічного реалізму", як, наприклад, "Квіти Пандори". У загальному всі її скульптури виявляють велике відчуття природного ритму та інтеграції окремих частин в гармонійну цілість її дивовижних гібридів, гермафродитів чи метаморфоз.

На закінчення ще раз можна повторити, що Слава Геруляк у "Квітах зла" це "Поет еросу" і динаміки природи. Використовуючи конкретну реальність, вона творить свою особливу поетичну та іраціональну реальність, яка має глибше значення і свою власну логіку. Робить це вона із грайливою усмішкою дитини та одночасно із всецілою відданістю серйозного мистця, для якого творчість є доконечним висловом життя.

Цікаво, однак, було б бачити Славу Геруляк як скульптора більш монументальних форм (великого розміру) та більше звільнену від засобів керамічного станка і фізичного аспекту природи. Цієї "пурифікації" і кристалізації форми і змісту Слава Геруляк досконало дійшла у цікавих абстрактних рисунках, що їх можна вважати за її найбільш безпосередній і спонтанний самовислів.

Ірина Федюшин

З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У СВІТІ

В січні закінчилася збірка фондів на встановлення трьох кафедр українознавства, а саме української мови, історії та літератури при Гарвардському університеті в США. Українці, що живуть в США і в Канаді, склали на ту ціль один мільйон вісімсот тисяч доларів.

Українська Вільна Академія Наук в США видала монографію п. н. *Віктор Цимбал, маляр і графік*. Зредагував монографію Святослав Гординський. Віктор Цимбал - це один з видатніших українських еміграційних мистців останніх десятиріч. Уродженець Київщини, він учився в Українській Академії Мистецтв, а учителями його були м. ін. Михайло Бойчук, Юрій Нарбут, брати Кричевські, Олександр Мурашко. В 1928 році Цимбал виїхав до Аргентини, а в 1960 р. переселився до США. Помер в Нью-Йорку в 1968 році. Монографія попереджена статтею С. Гординського про життя і творчість мистця українською мовою, а резюме англійською та еспанськими мовами. Включений також реєстр усіх відомих картин мистця. Його творчість репрезентована у книзі 99 кольоровими і чорнобілими репродукціями картин та графічних праць.

В США вийшло 9-е число журналу *Український журналіст*, що є органом Спілок українських журналістів Америки і Канади. Число присвячене в основному останньому з'їздові Спілок, що відбувся восени 1972 р.

В Бразилії вийшли друком два 127 томи антології українських оповідань португальською мовою. У першому томі вибрані твори Богдана Лепкого, Марка Черемшини, Василя Стефаника, Володимира Винниченка, Миколи Хвильового, Олександра Довженка, Юрія Яновського, а в другому оповідання молодих українських письменників: Василя Симоненка, Євгена Гуцала, Валерія Шевчука, Володимира Дрозда, Ігора Костецького, Віри Вовк, Емми Андіївської. Переклади зладила Віра Вовк (Селянська) у співпраці з португальськими письменниками. Член Бразилійської Академії Наук і сучасний найвидатніший бразилійський поет Карлос Друмонд де Андраде написав про антологію дуже прихильну рецензію в газеті *Хорналь де Бразіль* за 16 грудня 1972 р.

Українське Академічне Видавництво в США видало англійською мовою студію Данила Струка з Торонтонського університету про творчість Василя Стефаника, разом з тринадцяти його новелями в перекладі на англійську мову. Передмову до книжки написав професор згаданого університету Юрій Луцький.

У виданні літератури ім. М. Ореста в Мюнхені появилася в 1972 р. збірка поезій Бориса Олександрова п.н. *Колокруг*. Це третя з черги збірка Олександрова. Попередні дві "Мої дні" і "Туга за сонцем" вийшли в 1946 і 1967 рр. Олександрів є також автором двох збірок прози: "Свирид Ломачка в Канаді" (1951) і "Любов ближнього" (1961).

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3. *І. Дзюба*: Між схемою і монументальністю.
- 21. *О. Стефанович*: Із поетичної спадщини.
- 23. *Ю. Тарнавський*: Чотири проекти на український національний прапор.
- 29. *Борис Гралюк*: Баляда про чоловіка.
- 33. *Я. Розумний*: Порівняльна історія слов'янської літератури.
- 44. *О. Тарнавський*: В пошукуванні української новелі.
- 50. *В. Попович*: Виставка М. Андрієнка в Парижі.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 56. *АннаГаля Горбач*: Україна моїми очима.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 68. *І. Бакало*: Національна політика В. І. Леніна (II)
- 89. *М. Скорупська*: Чи в багатонаціональній державі загибають національності.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 100. *М. Прокоп*: Межовий рік.
- 112. *Р. Купчинський*: Русифікація технічних видань УРСР
- 115. *Р.К.* Міжнародна преса про становище в Україні й СРСР

РЕЦЕНЗІЇ, БІБЛІОГРАФІЯ

- 122. *М. Богачевська*: Праця з історії слов'янофільства.
- 125. *І. Федюшин*: З мистецької хроніки.

ХРОНІКА

- 127. З життя Українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maза 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1973 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстарції Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.